

В. А. Костецкий

МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУКТУН НЕГИЗДЕРИ

**Орто билим берүүчү мекемелеринин
10-классы үчүн окуу китеби**

1-басылышы

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим
берүү министрлиги бекиткен*

Ташкент
«Yangiyo'l Poligraf Servis»
2017

УДК: 34(075.3)=512.154

ББК: 67.400

К 62

Костецкий, Василий.

Мамлекет жана укуктун негиздери, 10-класс. Орто билим берүүчү мекемелеринин 10-классы үчүн окуу китеби / В. Костецкий. — Ташкент: «Yangiyo‘l poligraf servis», 2017. — 144 б.

УДК: 34(075.3)=512.154

ББК: 67.400

ISBN 978-9943-4937-7-3

Илимий редактор:

Саидов А., юридикалык илимдеринин доктору, проф.

РЕЦЕНЗЕНТТЕР:

- Хайитбаев Ф.** — Адам укутары борборунун илимий кызматкери, юридикалык илимдеринин кандидаты;
- Бакаева Ф.** — ТМЮУ мамлекет негизи жана тарых кафедрасы улук мугалими, тарых илимдеринин кандидаты;
- Аккулова С.Х.** — Ташкент шаары Элге билим берүү кызматкерлеринин билимин өркүндөтүү институту кафедрасынын улук мугалими;
- Багдасарова Т.** — 49-жалпы орто билим берүүчү мектеби «Мамлекет жана укуктун негиздери» предмети мугалими;
- Юнусова М.** — 41-жалпы орто билим берүүчү мектеби «Мамлекет жана укуктун негиздери» предмети мугалими.

Окуу китеби Элге билим берүү министрлигинин программасына ылайык даярдалган жана орто билим берүүчү мекемелеринин 10-классы окуучулары үчүн, ошондой эле адам укуктары маселелери менен кызыгуучулар үчүн болжолдонгон.

Окуу китебиндеги укуктук нормалар Ўзбекстан Республикасынын учурдагы мыйзамдарга ылайыкталган. Окуу китебин даярдоодо Г.М.Тансыкбаеванын конституциялык укук боюнча материалдарынан пайдаланылган.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР



- эсте сакта



- укутук жагдай



- билиминди сына



- тапшырма



- Конституция жана мыйзам документтеринен көчүрмө

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен басылды.

ISBN 978-9943-4937-7-3

© Костецкий В., 2017

© «Yangiyo‘l Poligraf Servis», 2017

ОКУУЧУЛАРГА

Мамлекетибизде эгемендүүлүк жылдарында максатка ашырылган кең көлөмдүү реформалар улуттук мамлекетчилик жана суверенитетин бышыктап, коопсуздук жана укук-тартипти, мамлекетибиз чек аралары кол тийгистигин, коомдо мыйзам үстөмдүгүн, адамдын укук жана эркиндиктерин, улуттар аралык биримдикти жана диний боорукердик чөйрөсүн камсыздоо үчүн орчундуу пайдубал болду, элибиздин ылайыктуу турмуш кечирүүсүн, жарандарыбыздын жаратуучулук жөндөмдүүлүгүн ачыкка чыгаруу үчүн зарыл шарттарды камсыздады.

Тездик менен өнүгүп жаткан дүйнөдө адам аң-сезими үчүн күрөш барган сайын күчөп бара жаткан доордо, кылмыштуулуктун жана укук бузуучулуктардын алдын алуу, диний экстремизм жана терроризмге, уюшкан кылмыштын башка көрүнүштөрүнө каршы күрөшүү боюнча уюштуруучулук-максаттуу чараларды күчөтүү күн тартибиндеги эң орчундуу маселелерден бири болуп калды. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында башталган иштердин логикалык уландысы болуп элибиздин укуктун аң-маданиятын ашыруу, жогорулатуу жана укуктук аң-сезимди ашыруу маселелери да өзүнчө принцип катары 2017–2021-жылдарда Өзбекстан Республикасын өнүктүрүүнүн беш принциби боюнча Аракеттер стратегиясында өз тастыгын тапты.

«Мамлекет жана укуктун негиздери» окуу предметин окутуунун өз алдына койгон негизги максаты окуучулардын укуктук маданиятын жогорулатуудан турат. Окуу колдонмо ушул максаттарга кызмат кылат.

Урматтуу окуучу! Төмөнкү класстарда сен мамлекет жана укуктун келип чыгуусу, мамлекет түзүлүш формаларын, эл бийлиги, укуктук нормалар, укук тармактары, Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, анын түзүлүшү, максат жана милдеттери тууралуу билимдерге ээ болгонсун. Бул окуу колдонмодо берилген билимдер болсо укуктук билимдеринди ашырууга жана мамлекетибиздеги ишке ашырылган укук тармактары менен таанышууга жардам берет. Окуу колдонмодогу практикалык тапшырмалар аркылуу алган билимиңди бекемдейсиң.

АК ЖОЛ!

I-БӨЛҮМ. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ — ЭЛ АРАЛЫК УКУК СУБЪЕКТИСИ

1-§. УКУК — АДАМ ЖАНА МАМЛЕКЕТ МАМИЛЕЛЕРИНИН БЕКЕМ НЕГИЗИ



АДАМ ЖАНА МАМЛЕКЕТ ӨЗ АРА МАМИЛЕЛЕРИНИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК НЕГИЗИ

Жарандар менен мамлекет өз ара укук жана милдеттемелер аркылуу тыгыз байланышта. Адам, коом менен мамлекет — бул үч негизги баалуулук Конституцияда белгилеп коюлган.

Конституция жаран, коом жана мамлекет бийлиги ортосундагы мамилени белгилөөчү өзгөчө социалдык келишим. Конституция жарандардын тең укуктуулугун, жаран жана мамлекет ортосундагы мамилелерде өз ара жоопкерчилик идеясына негизделет. Мамлекет иш-аракетинин негизиги максаты элге кызмат кылуу.



Мамлекет эл каалоо тилектерин көздө тутуп, анын кызыкчылыктарына кызмат кылат. Мамлекет органдары жана мансаптуу жактар коом жана жарандар алдында жоопкер.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 2-статья.

Өзбекстандын негизги мыйзамы мамлекетке, анын өкмөт органдарына, мансаптуу жактарга, коомчулук бирикмелерине жана жарандарга Конституция жана мыйзамдарга ылайык иш-аракет жүрүтүү милдеттемесин жүктөйт.



Өзбекстан Республикасында Өзбекстан Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдарынын үстөмдүгү сөзсүз таанылат.

Мамлекет, анын органдары, мансаптуу жактар, коом бирикмелери, жарандар Конституция жана мыйзамдарга ылайык иш алып барат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 15-статья.

93-статьяга ылайык Өзбекстан Республикасынын Президенти Өзбекстан Республикасы Конституциясы жана мыйзамдарын аткаруунун кепили.



1-тапшырма.

Күн боюу эмне менен алакеттенгениңди эсте: мектепке барасың, билим аласың, мектептин коомдук турмушунда (спорт ж.б ийримдерде) катышасың, үйгө кайтасың. Кандай абалдарда мамлекет менен мамилеге киришесиң санап бер жана сага жеке кандай таасир көрсөтүшүн айт.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ МАМЛЕКЕТ ЭГЕМЕНДҮҮЛҮГҮНҮН УКУКТУК НЕГИЗИ

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы мамлекетибиз эгемендүүлүгүн укуктун негизи, элдин каалоо-тилегинин жогорку көрүнүшү. Ар бир мамлекет негизги мыйзамында биринчи орунда өзүнүн башкаруу формаларын көрсөтөт. Себеби, мамлекеттин саясий-укуктук статусун белгилебей туруп, коомдун социалдык-саясий, экономикалык, руханий жана маданий турмушунун башкы багыттарына тийиштүү эрежелерди аныкташтыруу логикасыз болор эле.

Конституцияда республиканын суверенитети бышыкталышы менен Өзбекстан чыныгы эгемендүүлүккө жана эркиндикке жетишти, жер, жер асты байлыктары, башка табигый запастары, экономикалык, илимий-техникалык жана интеллектуалдык жетишкендиктер улуттук байлыкка айланды, өзбек элинин чыныгы тарыхы жана маданияты бой көрсөттү, акындар, мугалимдер, ойчулдар, мамлекеттик ишмерлердин аттары тикеленди. Адамдын укук жана эркиндиктери Конституция жана мыйзамдар тарабынан корголгон.

Мамлекетибиз эгемендүүлүккө жетишкени, БУУга жана башка эл аралык мекемелерге мүчө болгону Өзбекстанда эгемен тышкы саясат жүрүтүү, эл аралык мамилелердеги багыттар жана маанилүү тараптарын өзү белгилөө мүмкүнчүлүгүн берди.

Конституциянын 1-статьясында мамлекетибиз суверенитети эл аралык демократиялык баалуулуктарга тыгыз байланыштуулугу көрүнөт жана ошол үчүн Өзбекстан суверендүү, ошону менен биргеликте демократиялык республика деп жарыя кыланды.

УКУКТУК МАДАНИЯТ, АНЫН АДАМ ЖАНА МАМЛЕКЕТ МЕНЕН ТЫГЫЗ БАЙЛАНЫШТУУЛУГУ

Журтубузда алып барылып жаткан реформалар натыйжалуулугун ашыруу, мамлекет жана коомдун ар тараптуу, жогору темпте өнүгүүсү үчүн шарттар жаратуу, мамлекетибизди модернизация кылуу жана турмуштун бардык тармактарын либералдаштыруу боюнча багыттарды ишке ашыруу максатында мамлекетибиз Президенти Шавкат Мирзиёев тарабынан. 2017–2021-жылдарда Өзбекстан Республикасын өнүктүрүүнүн беш актуалдуу багыттары боюнча Аракеттер стратегиясы жарыя кыланды.

Стратегиянын экинчи багыты «Мыйзам үстөмдүгүн камсыздоо жана сот-укук тизимин мындан ары да реформа кылуунун актуал багыттары» деп атады. Ушул багытта төмөнкү иш чаралар максатка ашырылуусу белгиленген:

- сот бийлигинин чыныгы эгемендүүлүгүн камсыздоо, соттун кадыр баркын ашыруу, сот системасын демократташтыруу жана калыптандыруу;
- жарандардын укук жана эркиндиктерин ишеничтүү коргоо кепилдигин камсыздоо;
- административдик, кылмыш, жарандык жана чарбалык мыйзамчылыгын өркүндөтүү;

- кылмышкерликке каршы күрөшүү жана укук бузуучулуктун алдын алуу системасын өркүндөтүү;
- сот-укук системасында мыйзамдуулукту дагы да бышыктоо;
- юридикалык жардам жана кызмат көрсөтүү системасын өркүндөтүү.

Мыйзам актуалдыгын камсыздоо үчүн элдин укуктук маданияты жана аң-сезимин жогорулатуу зарыл.



Укуктук аң-сезим – коомчулук аң-сезимин бир тармагы болуп, анда билимдер, ойлор, баалар, адамдардын укукка мамилеси калыптанат. Укуктук аң-сезим канчалык жогору болсо, укуктук маданият даражасы да ошончолук жогору болот.

Руханияттуу адам укукка тиешелүү билимдерди жөндөн жөн ээлеп калбайт. Ал ошол билимдерди ой чыгырынан өткөрүп, укукту туура түшүнүү жана туура мамиледе болууну жолго коёт. Эгер адам укуктун маанисин туура бааласа жана анын талаптарын урмат кылса, ал мыйзамды бузбастыкка аракет кылат.

Эгер адам укукка урматсыздык менен мамиледе болсо, ал мыйзамга каршы аракет кылат. Укук талаптарын аз болсо да менсинбестик да укук нормаларын бузулушуна алып келет. Ошол үчүн укукту билүү өтө маанилүү.

Мыйзамдарды билүү өз-өзүнөн толук укуктук маданияттын жогору деңгээлде экендигин билдирбейт. Мыйзамдарды жакшы билүү, бирок ошондой болсо да алардын талаптарын сактабастык да мүмкүн. Укуктук маданиятуулук мыйзамдарды билүү эмес, аларга моюн сунууну көздө тутат.



2-тапшырма. Суроого ойлоп, жооп бер:

Укуктук маданияттуу адам эч кандай мыйзамдарды билбей турган же жакшы билбеген, эгер билсе да аларды сактабаган адамдан эмнеси менен айырмаланат?

Мыйзамдарды билген адам жеке жана коомдук кызыкчылыктарды юридикалык жактан сабаттуу коргосо адам укуктары менен эркиндиктерин бузууга каршы турууга жөндөмдүү болот. Мыйзамдарды билүү, ага амал кылуу үчүн жеткиликтүү эмес. Ошол орунда, укуктук маданият эмнелерден турат деген суроо орундуу болот.

Ахлактык дүйнө караш жана ишенимдер укуктук маданияттын пайдубалы эсептелинет. Пайдубал канчалык бекем, бышык «курулган» болсо, укуктук билимдер сапаты жана алардан пайдалануу, мыйзамга мамилеси (урмат менен кароо), укуктук нормаларды аткарууга даяр туруу, мыйзам жана укук актуалдыгына жетишүүдө активдүү катышуу ошончолук күчтүү орун алат.



3-тапшырма. Ойлоп көрүп, жооп бер:

1. Укуктук маданиятка ээ болгон адамдын адептик-руханий караштары кандай болуусу керек?
2. Анын билим жана тажрыйбалары кандай болушу керек?
3. «Укуктук мамиле» дегенде эмне түшүнүлөт?
4. Укукту колдоо менен байланыштуу жагдайларда адам кыймыл-аракеттери сениң оюңча, кандай болушу керек?



4-тапшырма.

Төмөнкү жагдайларды көрүп чык жана аларда баяндалган кыймыл-аракеттер талаптарына каршы келген-келбегенин аныкта. Өзүңдүн ой-пикиринди айт.



1-жагдай.

Сот жыйыны залында жаран К. га карата кылмыш иши көрүлүүдө. Сот жыйыны жараянында К. ишини алып баруучу судья М.ны тынбай акараттап, анын оброюн кемсинтет эле. Судьянын сот жыйыны залында тартип сактоо тууралуу мыйзамдуу талаптарга моюн сунбай, К. азаттыка чыккандан соң, судьяга карата кылмыш жасоосун айтып коркута баштады. Сот жыйыны залынан конвой жардамында чыгарып жиберилгенден соң К. нын аракеттери түгөтүлдү.

К. өз аракеттери менен башкалардын укуктарын бузган, деп эсептөө мүмкүнбү? Ал мыйзамды бузганбы же ахлак нормаларынбы?

2-жагдай.

Үйдү тапшырууга даярдык көрүлүп жатканда, курулуш жетекчиси К. топтолгон таштандыларды алып барып, токойго төгүүгө буюрду. Таштандыларды төгүүгө үлгүргөн айдоочу В. токой күзөтчүсү тарабынан колго алынды. Айдоочу таштандыларды токойго төгүүнү жетекчиси буюргандыгын айтты.

Курулуш жетекчиси К. аракеттеринде укук бузуучулук көрүнөбү? Айдоочу В. аракеттериндеги? Бул кандай укук бузуучулук деп ойлойсуң?



4-тапшырма.

Төмөнкү макал жана ылакаптарды укуктук аң-сезим менен байланыштыр:

- Мыйзам — мыйзам.
- Мыйзам бар жерде коргоо бар.



Билиминди сынап көр!

1. Эмне үчүн адамга укуктук билимдер зарыл? Укуктук сабатсыздык эмнеге алып келет?
2. Сенин оюңча, мыйзам кишинин жакшы кеңешчиси жана жардамчысына айлануусу үчүн эмне кылуу керек?
3. Укук нормалары менен ахлак нормалары арасындагы өз ара байланыш эмнеде көрүнөт?
4. Мыйзамды билбестен туруп, адилетсиздикке каршы күрөшүп болобу? Өз жообунду негизде.

2-§. ЭЛ АРАЛЫК УКУК

ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУК МАМИЛЕЛЕР ЖАНА АЛАРДЫН ПРИНЦИПТЕРИ

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 17-статьясына ылайык, мамлекетибиз эл аралык мамиленин тең укуктуу субъектиси болуп саналат. Анын тышкы саясаты мамлекеттин суверендүү теңдиги, күч иштетпестик же күч менен коркутпастык, чек аралардын кол тийгистиги, келишпестиктерди тынч жол менен чечүү, башка мамлекеттин ички иштерине кийгилишпестик эрежелерге жана эл аралык укуктун негизги жалпы тааныган башка эрежелерине негизделет.



Республика мамлекеттин, элдин жогорку кызыкчылыктарын, бейпилчилик жана коопсуздукту камсыздоо максатында союздар түзүшү, шериктештиктер жана башка мамлекеттер аралык түзүлмөлөргө кирүү жана алардан ажыралып чыгуусу мүмкүн.

***Өзбекстан Республикасынын Конституциясы,
17-статья.***

Эл аралык укук уруу-уруучулук мамилелерин жоюп, алгачкы мамлекеттер түзүлгөндө пайда болот. Ошол доордо байыркы адамдарда ушул мамилелерди тартипке салуучу жана үрп-адаттарга бекемделген белгилүү эрежелер калыптанып үлгүргөн. Общиналык коомдо уруу жана уруучулук ортосундагы мамилелерди тартипке салуучу ушул эрежелер жыйнагын мамлекеттерге чейин болгон уруулар аралык «укук» деп атоо мүмкүн. Соң өркүндөп отуруп эл аралык укукка айланды.

Эл аралык укук мамлекеттер, элдер жана эл аралык мамилелер ортосундагы түрдүү мекемелерди тартипке салат.

Эл аралык келишим — бир же бир нече документтерде түзүлгөнү жана кандай аталганына карабастан мамлекеттер же башка эл аралык укуктук субъекттери ортосунда жазма түрүндө түзүлгөн келишим болуп, тараптардын өз ара укук жана милдеттерди өз ичине алат.

Эл аралык укуктун функциялары дегенде эл аралык укуктун эл аралык-укуктук тартипке салуу предмети болгон мамилелерге таасиринин негизги багыттарын түшүнүү керек.

Төмөнкү функциялар бөтөнчө ажыратылып көрсөтүлөт:

1) *туруктуулаштыруучу* — эл аралык укук нормалар дүйнө коомчулгуну уюштуруу, белгилүү эл аралык укуктук тартипти белгилөө, аны бекемдеп жана дагы да туруктуулаштыруу зарыл.

2) *тартипке салуучу* — аны максатка ашыруу аркылуу эл аралык укуктук тартипке жетишилет, тиешелүү түрдө, социалдык мамилелерди тартипке салат;

3) *коргоочу* — эл аралык укуктук мамилелер тийиштүү түрдө корголот. Эл аралык милдеттер бузулганда эл аралык укук бузуулар субъекттери эл аралык укук тарабынан уруксат берилген жоопкерчилик чаралары жана санкцияларды колдоого акылуу;

4) *кабар-тарбиялоочу* — мамлекеттин үлгүлүү аракеттерин топтолгон тажырыйбасын таркатуу, укуктан пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн колдоо, укукту урмат кылуу, анын кызыкчылыктары жана баалуулуктарды коргоого алуу рухунда тарбиялаштан турат.

ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ.

ЭЛ АРАЛЫК УКУК БУЛАКТАРЫ

Эл аралык укук субъекттер ортосунда келишим аркылуу жаратылган жана мамлекеттер аралык мамилелерди тартипке салуучу нормалардан турат.

Эл аралык укукта эки негизги булак: эл аралык келишим жана эл аралык традицияларга ажыратылат. Бирок эл аралык укуктун ушул эки негизги булагындан тышкары эл аралык мекемелер, эл аралык конференциялар жана жыйындар документтери бар. Мындай документтер эл аралык мекемелер жана башка субъекттердин өздөрү үчүн милдеттүү кулк эрежелерин белгилеп берсе, эл аралык укуктун кошумча булагына айланат.

Эл аралык укуктун тартипке салуу предмети суверендүү жана бири-биринен өз алдынча субъекттердин мамилелери эсептелет. Мамлекет

ички укугу өзүнчө мамлекет ичиндеги субъекттер арасындагы, бир мамлекеттин аймагы чек арасында жана ички ыйгарым укуктары айлана-сындагы мамилелерди тартипке салат. Мамлекеттер, улуттар жана элдер, ошондой эле эл аралык мекемелер укук субъекттерине кирет.

Эл аралык укук принциптери — бул эл аралык укуктук мамилелер субъекттеринин мамлекеттер тарабынан эл аралык мамилелер тармагында иштелип чыгылган эл аралык турмуштун эң орчундуу маселелери боюнча эң орчундуу жана жалпы тааныган кулк нормалары эсептелет.

Эл аралык укук принциптери мазмуну:

- күч иштетпестик жана күч менен коркутпастык принциби;
- эл аралык чырларды тынч жол менен чечүү принциби;
- мамлекеттердин ички ыйгарымдуулугуна кирген иштерге аралашпастык принциби;
- элдердин тең укуктуулугу жана өз тагдырларын өздөрү белгилеши принциптери;
- эл аралык укук милдеттерди ыймандуулук менен аткаруу принциптери;
- мамлекет чек араларын — кол тийгистиги принциби;
- мамлекеттин аймактык бир бүтүндүгү принциби;
- адам укуктары жана негизги эркиндиктерин урмат кылуу принциби.

Өзбекстан Республикасынын Тышкы саясий иш аракети Эл аралык укуктун жалпы тааныган норма жана принциптерине ылайык келет:

- Бириккен Улуттар Уюму Уставына;
- Адам укуктары жалпы дүйнөлүк декларациясына;
- Эл аралык укук принциптери туурасындагы декларация;
- Европада коопсуздук жана шериктештик кеңешинин Хелсинки Жыйынтыктоочу актына.

ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР

Эл аралык мамилелер — тынчтык жана шериктештик орнотуу максаты менен эл аралык масштабда иш жүргүзүүчү мамлекеттер жана эл аралык уюмдар, мамлекет жана коомчулук уюмдары ортосундагы саясий, ма-

даний, укуктук, дипломатиялык, аскердик ж.б. мамилелердин жана өз ара жыйнагы.

«Өзбекстан – эл аралык мамилелердин тең укуктуу субъекти» конституциялык принциби Өзбекстан Республикасынын жаңы дүйнөдөгү ордун көрсөтүп эле калбастан, мамлекетибиз дүйнөлүк коомчулуктун бөлүнбөс бөлүгү экендигин иш жүзүндө бекемдейт.

ЭЛ АРАЛЫК МАССАЛЫК ЖАНА ЖЕКЕ УКУК

Заманбап эл аралык укук массалык жана жеке өздүк бөлүктөргө бөлүнөт. Эл аралык массалык укук мамлекеттер жана массалык өкмөттү тааныштыруучу саясий уюмдар, ошону менен бирге эл аралык уюмдар ортосундагы мамилелерди тартипке салат.

Жеке укук чет элдик, жеке жак жана юридикалык жактар катышкан жарандык укуктук мамилелерди тартипке салат. Мисалы, түрдүү мамлекеттерге тийиштүү фирмалар ортосундагы мамилелер, түрдүү мамлекеттер жарандарынын никелешүүсү ж.б.

Эл аралык укуктун нормалар менен тартипке салынчу укуктук мамилелерде катышуу үчүн юридикалык статуска ээ жактар эл аралык укуктун субъекттери эсептелет.

БУУнун Башкы Ассамблеясы Резолюциясынын 1-статьясында баяндалышынча, бир мамлекет тарабынан башка мамлекеттин суверенитети, укуктук көз карандысыздыгы же саясий эгемендүүлүгүнө каршы аскердик күч колдонуусу же Бириккен Улуттар Уюмунун уставына каршы келүүчү башка таасир өткөрүүсү **агрессия** деп аталат.



Тапшырма.

Эл аралык укук субъекттерине жана кээ бир мамлекеттердин агрессиясына мисалдар келтир.

ДҮЙНӨНҮН УКУКТУК КАРТАСЫ

Азыркы дүйнөдө түрдүү-түркүн укук системаларын жолуктуруу мүмкүндүгү бекеринен эмес. Өз учурунда ар бир мамлекет өзүнүн улуттук укуктук түзүлүшүн жаратат. Алардын ар бири өз өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат, бирок ошону менен бирге алар көптөгөн жалпы касиеттерге ээ.

Мамлекет жана укуктун негиздери предметинде түрдүү укук түзүлүшүн алардын окшоштугуна карап жеке «укуктук үй бүлө» гө бириктирүү кабыл алынган.

Роман-герман же континенталдык «укуктук үй-бүлө» (Германия. Испания. Италия жана башкалар) соттордун мыйзам жаратуу укугун кабыл албайт. Алар соттордун мыйзам чыгаруучуга айланышына каршы. Ошондуктан негизги укук булагы катарында ал жалгыз гана мыйзамды, Конституциялык жана мыйзамга негизделип кабыл алынган башка нормативдик- укуктук документтерди гана тааныйт.

Англо-Америкалык «укуктук үй-бүлөсү» же «жалпы укук» түзүлүшү (АКШ, Канада. Австрия, Британия шериктештик мамлекеттери жана башкалар) континенталдык «укуктук үй-бүлөдөн» айырмаланып, негизги укук булагы катарында мыйзамды эмес, сот прецедентин, тагыраак айтканда сот чечиминде бар болгон эрежени эсептейт.

Диний — салттык «үй-бүлө укугу» (Япония, Индия, Кытай жана башка) негизги укук булагы катарында диний эрежелерди тааныйт.

Ошондой болсо да ушул «укуктук үй-бүлөлөр» бир абалда мыйзамдарга, башка абалда прецедентин. б.а. сот чечимдерине, үчүнчү абалда диний-укуктук нормаларга негизделсе да, турмуш аларга карата ушундай талаптарды коёт. Аларды маанисиз калтырып болбойт. Ошондуктан «укуктук үй-бүлөлөр» мыйзамдарды сот прецеденти эрежелери менен, диний укуктук нормалары болсо мыйзам жана кодекстер менен ылайыкташтырылган абалда бириктирилет. Ушул окуялар мамлекет мыйзамдарды жаратканда турмуш талаптары менен эсептешүүгө мажбур жана милдеттүү экендигин далилдейт.

Ар кандай коомдо жана мамлекетте укук түзүлүшү объективдүү жаратылат, кандайдыр мыйзам чыгаруучу аны жеке каалоосу же ыктыяры менен максатка ашыра албайт. Мындай өз башымчалыктан турмуштун өзү баш тартат.

Колдонулуп жаткан укук нормалары жалпы тартипке, же ушул укуктук системанын жалпы принциптерине каршы келген айрым учурларда эл аралык укукту колдоо чектелет. Бул эреже жалпы тартип туурасындагы кошумча шарт деп аталат.

Тышкы соода келишимдеринен (мисалы, чет элдик элемент менен алды-сатты келишиминен) келип чыгуучу милдеттерди дагы да берекелүү аткаруу үчүн чет элдик жеке юридикалык жактар — мындай келишим тараптардын укуктук статусун аныктоо зарылчылыгын пайда кылат. Аларга карата турмушта төмөнкү тартип түрлөрү колдонулат;

— улуттук тартип, мында чет элдик юридикалык жана жеке жактардын укуктук статусу өз жарандык жана юридикалык жактары статусуна теңдештирет;

— эң чоң ыңгайлуулук түзүү тартиби, мында мыйзамдар аркылуу түрдүү чет мамлекеттер резиденттеринин укуктук абалы үчүн окшош укуктук жагдай белгиленет.

Адам укуктары боюнча эл аралык документтердин өзүнө тийиштүү белгилерине төмөнкүлөр кирет:

- 1) универсалдуулук (же болбосо адам укуктары жана жардык негизги эркиндиктер урматталат);
- 2) жалпы кабылданган (же болбосо бардык мамлекеттерде аткарылат);
- 3) расасы, жынысы, дини, тили ж. б. карабастан баарына таасир этет;
- 4) мыйзамдарда ушул маселе боюнча улуттук моделдерди иштеп чыгуу үчүн түрткү болуп кызмат өтөйт.

ТЫШКЫ САЯСАТ БОЮНЧА 2017–2021-ЖЫЛДАРДА ӨЗБЕКСТАНДЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АРАКЕТТЕР СТРАТЕГИЯСЫ

Мамлекетибиз Президенти Ш. М. Мирзиёев 2017–2021-жылдарда Өзбекстанды өнүктүрүүнүн аракеттер стратегиясында актуалдуу багыттардан бири терең ойлонгон, өз ара тең пайдалуу жана практикалык тышкы саясат алып баруу Өзбекстан Республикасынын Конституциялык системасы, суверенитети, укуктук бүтүндүгүн коргоого бөтөнчө көңүл бурулган.

Маалыматтар коопсуздугун камсыздоо жана маалыматтарды коргоо системасын бекемдөө, маалымат багытындагы коркунучтарга каршы өз убагында тийиштүү аракеттерди уюштуруу, жарандык, улуттар жана диндер аралык тынчтык, ынтымактуулукту бекемдөө, мамлекеттин кор-



гонуу жагын бекемдөө, Өзбекстан Куралдуу күчтөрүнүн күч-кудретин жана сапатын жогорулатуу; чөйрө-табигый шарт, эл саламаттыгы жана генофондуна зыян жеткизчү экологиялык көйгөйлөрдү болтурбоо; өзгөчө кырдаалдар абалдардын алдын алуу жана түгөтүү системасын татаалдаштыруу ушул тармактын негизги багыты катары дайындалды.



Билиминди сынап көр!

1. Заманга шай эл аралык укук нормаларынын белгилерин санап бер.
2. Эл аралык мамилелер кандай принциптер негизинде курулат?
3. Эл аралык укуктун булактарын айт?
4. Өзбекстан Республикасынын эл аралык мамилелери кандай мыйзамдар менен тартипке салынат?
5. Өзбекстан Республикасы тышкы саясатынын негизги принциптерини санап бер.
6. Эл аралык жеке укуктун эл аралык жалпы укуктан өзгөчөлүктөрүн түшүндүр?
7. Кандай нормативдик документтер чет элдик жарандар жана алардын топторунун кайсы бир мамлекетте болуу тартибин белгилөөчү эрежелерди камтыйт?
8. «2017-2021-жылдарда Өзбекстанды өнүктүрүүнүн 5 актуалдуу багыты боюнча Аракеттер стратегиясында» тышкы саясаттын кандай чаралары көздө тутулган?

3-§. БИРИККЕН УЛУТТАР УЮМУНУН МАКСАТ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

БИРИККЕН УЛУТТАР УЮМУНУН ТҮЗҮЛҮШҮ, МАКСАТЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Экинчи дүйнөлүк согуш (1939–1945-жылдар) бүткөн соң, 1945-жыл 24-октябрда Сан-Францискодо (АКШ) 51 мамлекет дүйнөдө тынчтык жана коопсуздукту сактоо максаты менен БУУнун Уставына кол коюшту, аны чыныгы түрдө «Тынчтык Конституциясы» деп атоо мүмкүн.

Азыркы күндө 193 мамлекет БУУнун мүчөсү эсептелинет. Өзбекстан да 1992-жыл 2-мартта БУУ нун тең укуктуу мүчөсүнө айланды.

БУУнун уставы боюнча БУУ аскердик күчтөрү БУУнун Коопсуздук кеңеши токтому менен ошондой анын жетекчилигинде түзүлөт жана аткарылат. Бул аскердик күчтөр жалаң гана өзгөчө кырдаалдар учурунда башка бардык аракеттер натыйжа бербегенде (БУУнун Уставы 42-статьясы), тынчтык бузулганда же ага кооп туулганда, агрессия абалда (БУУнун Уставы 39-статьясы) эл аралык тынчтык жана коопсуздукту калыбына келтирүүсүн колдоп кубаттоого кызмат өтөйт.



Согуштар тарыхынан.

Адамзат тарыхында планетабызда 15 миңден ашуун согуш болуп өткөн, аларда 35 млрдан ашуун киши өлгөн. Ошону үчүн бардык доорлордо да кишилер пайда болуп жаткан көйгөйлөрдү тынч жол менен чечүүгө аракеттенишет.



БУУ на мүчө болгон бардык мамлекеттер төмөнкү эрежелерди сөзсүз аткарууга милдеттүү:

- тендик;
- эл аралык норма жана келишимдерге баш ийүү;
- көйгөй (чырларды) тынчтык жолу менен чечүү;
- күч иштетүү менен коркутууну колдобоо;
- ички иштерге аралашпастык;
- шериктештик.

БУУ нун негизги максаты төмөнкүлөр:

- дүйнөдө тынчтыкты колдоп кубаттоо;
- өз ара достукту камсыздоо;
- жардылык, кембагалдык, түрдүү оорууларды, сабатсыздыкты түгөтүү;
- айлана-чөйрөгө жеткирген зыяндардын алдын алуу;
- адамдардын укук жана эркиндиктерин коргоо.

БУУнун максаты жана милдеттери иш жүзөгө ашырууда алты негизги органдан түзүлгөн өз түзүлүшүнө ээ.

Башкы Ассамблея	БУУ эң жогорку органы эсептелет. Ага 193 мамлекет катышып, алар ар жылы 150 дөн ашуун глобалдуу маселелерди талкуулайт.
Коопсуздук Кеңеши	5 (АКШ, Россия, Кытай, Улуу Британия жана Франция) мамлекеттен жана эки жолу мөөнөткө шайланган 10 мамлекеттерден турат. Коопсуздук Кеңешмеси тынчтык жана коопсуздукту сактоо маселелерин көрүп чыгат.
Экономикалык жана социалдык Кеңеш	БУУ га мүчө 54 мамлекеттен турган экономикалык-социалдык маселелерди карайт.
Өкүлдүк Кеңеш	Мурдагы колониялар өз жолдорун белгилөөгө жардам берүүчү орган.

Эл аралык сот	15 статъядан түзүлөн. Мамлекеттер арасындагы чырларды көрүп чыгат. Эл аралык проблема боюнча консультация жана жыйынтыкты берет.
Секретариат	БУУ Баш Секретары тарабынан башкарылат жана БУУ нун административдик органы эсептелет.



Бириккен Улуттар Уюмунун тарыхынан.

БУУну түзүү жөнүндөгү токтом СССР (мурдагы), АКШ, Англия жана Кытай тышкы иштер министрлигинин Москвадагы кеңешмесинде 1943-жылы кабыл алынган.

Бириккен Улуттар Уюму 1945-жыл 24-октябрда түзүлгөн. 24-октябрь ар жылы БУУ күнү катарында белгиленет.

Бириккен Улуттар Уюмунун Уставы Сан-Франциско конференциясында 1945-жылы кабыл алынган. Уставга ошол мезгилде 51 мамлекет кол койгон, азыркы мезгилде алардын саны 193 төн ашты. Өзбекстан БУУ мүчөлүгүнө 1992-жыл 2-мартта кабыл кылынган. БУУнун башкы офиси Нью-Йорк (АКШ) да жайгашкан.



Тапшырма.

Күн сайын пайда болуп турган аскердик аракеттерге өз пикиринди билдир. Сенин оюнча мамлекеттер ортосундагы чоң же кичине уруштардын болуусуна кандай себептер бар?

АДАМ УКУКТАРЫ БҮТКҮЛ ДҮЙНӨЛҮК ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

Адам укуктары бүткүл дүйнөлүк декларациясы — 1948-жылы 10-декабрда Бириккен Улуттар Уюмунун Баш Ассамблеясынын үчүнчү сессиясында 217 А (III) резолюциясы менен кабыл алынган жана БУУга мүчө болгон мамлекеттерге сунуш кылынган.

Декларация дүйнөдөгү адамзаттын толук укуктарын аныктап берген биринчи документ. Ал 30 статъя болуп, эканомикалык, коомдук (социал-

дык) жана маданий укуктар жөнүндөгү эл аралык пакт, ошондой эле Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пакты, дагы эки Факультатив Протокол болгон адам укуктары жөнүндөгү эл аралык биль бир бөлүгү эсептелет. 1950-жылда адам укуктары бүткүл дүйнөлүк декларациянын кабыл алынгандыгына байланыштуу БУУ адам укуктары күнүн белгиледи. Ал 10-декабрда белгиленет.

БУУнун алдында ЮНЕСКО (БУУнун билим, илим жана маданият маселелери менен иш алып баруучу уюм), ЭЭУ (Эл аралык эмгек уюму) БССУ (Бүткүл дүйнө Саламаттыкты сактоо уюму) жана башка эл аралык уюмдарга баш ийип, алардын иш мазмуну адамзаттын эл аралык глобалдуу маселелерин чечүүгө кызмат кылат.

БАЛДАР УКУКТАРЫ КОРГОО БОЮНЧА БУУ ИШ АРАКЕТИ

1946-жылдан баштап, БУУ менен бирдикте БУУ Балдар Фонду (ЮНИСЕФ) иш алып барууда. Ал мамлекеттерде күтүлбөгөн кырсыктарда жардамдашат, ошондой эле медициналык-санитариялык жардам көрсөтүүдө, таза ичимдик суу менен камсыздоодо, жашоо шарттарын жаратууга, жардам берет. Балдар жана аялдарды тамактануусу жана билим алуусун көзөмөлдөйт.

ЮНИСЕФ тин жардамы менен ар жылы үч миллиондан ашык баланын өлүмү сакталып калат.

1959-жылда БУУ Башкы Ассамблеясы Бала укуктары жөнүндөгү декларацияны кабыл кылды. Анын максаты бактылуу балалыкты камсыздоо, балдардын укук жана эркиндиктеринен алардын өздөрүнүн жана коомдун кызыкчылыгында пайдалануу болуп бардык мамлекеттер жана кызыкчылыгы бар жактарды балдарга берилген укуктарды кабыл кылууга жана аны аткарууга чакырат.

1979-жылы БУУ тарабынан Эл аралык балдар жылы деп белгиленди. Баланын укуктары ошондой эле 1989-жыл 20-январдагы Балдар укуктары жөнүндөгү Конвенцияда бекемделген. Анда мамлекеттер тарабынан 18 жашка толгондор үчүн элементардык укуктар камсыздалышы көздө тутулган:

- өз үй-бүлөсүндө жашоо укугу;
- жетиштүү оокаттануу жана таза суу менен камсыздоо укугу;
- саламаттыкты сактоо укугу;
- жакшы жашоо деңгээлине жетүү укугу;

- айрыкча камкордук жана атайын профессионалдык даярдык көрүү укугу;
- өз эне тилинде сүйлөшүү, өз дини жана маданиятынан пайдалануу укугу;
- оюндар, түрдүү көңүл ачар чараларында катышуу укугу;
- эркин билим алуу укугу;
- өз саламаттыгын коргоо укугу;
- суук мамиле, кемсинтүү жана адилетсиздиктердин болбостугун камсыздоо укугу;
- өз пикирин эркин билдирүү, өз көз карашын билдирүү үчүн тен туштары менен жолугушуу укугу.

1989-жылда Өзбекстанда Баландар укуктары жөнүндөгү Конвенцияга кол коюлду, аны иш жүзүнө ашыруу максатында «Соғлом авлод учун» фонду түзүлдү.



БУУ штаб квартирасы.
Нью Йорк



Билиминди сынап көр!

1. БУУ качан жана кандай максатта түзүлдү?
2. Чырларды чечүүдө БУУна мүчө мамлекеттерде кандай эрежеге карата иш жүргүзүлөт?
3. БУУнун негизги уюмдарын жана алардын милдеттерин санап айт.
4. Мамлекеттер ортосундагы маселелерди чечүүдө БУУ Эл аралык сотунун орду жөнүндө айт.

4-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖАРАНДЫГЫ

ЖАРАНДАРДЫН УКУКТУК АБАЛЫ

Жарандык институту ар бир суверендүү мамлекет үчүн милдеттүү болуп эсептелет. Жарандык жеке жактар жана мамлекет ортосунда туруктуу саясий-укуктук мамилелер бар экендигин билдирет. Жарандык адамдын укуктук абалын мыйзамдуу тартипке салат жана анын тийиштүү укуктары жана бурчтарын белгилеп берет.

Бирок жарандык статусу ар бир инсанга берилбейт, себеби мамлекетте жашаган бардык адамдар анын жараны эсептелбейт.

Башка мамлекеттерде болгону сыяктуу, Өзбекстанда да турмуштук окуялардан келип чыгып, убактылуу же дайым жашоочу Өзбекстан жараны болбогон адамдар көптөп табылат. Бул топтогу чет элдик жарандар жана башка мамлекет жараны экендигин ырастай албай турган жарандыгы болбогон адамдар кирет.

Бирок Өзбекстан жараны болбосо да, бул адамдар анын мыйзамдарына баш ийип, Конституцияда, мыйзамдарда жана эл аралык келишимдердеги белгиленген милдеттемелерди аткаруусу зарыл.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАНДЫГЫ ТУУРАСЫНДАГЫ МЫЙЗАМ

«Өзбекстан Республикасынын Жарандыгы туурасында»гы Мыйзам 1992-жыл 2-июлда кабыл алынган. Өзбекстан Республикасынын жарандык туурасындагы мыйзамдары Өзбекстан Республикасынын Конституциясы негизинде кабыл алынган ушул Мыйзамдан жана Өзбекстан Республикасынын Мыйзамына ылайык чыгарылуучу башка мыйзам документтерден турат.

Өзбекстан Республикасында чет элдик жарандары жана жарандыгы болбогон адамдардын укук жана эркиндиктери эл аралык укуктук нормаларына ылайык камсыздалат. Алар адам укуктары тармагындагы ар бир адамга карата колдонулган эл аралык документтери тарабынан таанылган укук жана эркиндиктерден пайдаланылат.

Мамлекет жарандарына тийиштүү болгон жеке укуктар мындан тышкары. Өзбекстан жарандарынан айырмаланып чет элдик жарандары шайлоо укугунан пайдалана албайт, депутаттар же сенаторлор болуп шайланууга жана аскердик кызмат кылууга акылуу эмес. Бул бардык мамлекеттерде таанылган практика болуп, мындай чектөөлөр кемсинтүү чаралары эсептелбейт.

Ўзбекистон Республикасында жашаган бардык адамдар үчүн бирдей жарандык белгиленген болуп, алардын тендиги Конституция даражасында белгиленген. Бул принциптерге көрө бардык жарандар мыйзам алдында тең. Социалдык абалы, ыркы же улутунан, гендерлик байланыштуулугу, тили, дини же саясий ишенчине карабастан эч нерсе жарандар тендигине таасир этпейт. Жарандар укугу бузулушу Конституциялык укук жана эркиндиктерге каршы кылмыш деп таанылат жана Ўзбекистон Республикасы Кылмыш кодексине (141-статья) ылайык кылмыштык-укуктук жоопкерчиликке тартылат. Ўзбекистанда кош жарандык таанылбайт.

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖАРАНДЫГЫН АЛУУ

«Ўзбекистон Республикасынын жарандыгы туурасында»гы Мыйзамда жарандыкты алуунун бир нече негизи көрсөтүлгөн:

- туулгандыгы боюнча;
- Ўзбекистон Республикасы жарандыгы алуу натыйжасында;
- Ўзбекистон Республикасы эл аралык келишимде көздө тутулган негиздерге;
- «Ўзбекистон Республикасы жарандыгы туурасында» гы Мыйзамда көздө тутулган башка абалдарда.

Баланын туулушу туулган мамлекети жарандыгы өз-өзүнөн алуу үчүн табыгый негиз болуп кызмат кылат. Бала Ўзбекистон аймагында же андан тышта туулганына карабай, эгер анын ата-энеси Ўзбекистон жараны болсо, ал өз-өзүнөн анын жарандыгын алат. Эгер ата-энесинин бири Ўзбекистон жараны болбосо да, бала Ўзбекистон жарандыгын алууга акылуу. Ата-энеси апатрид болуп, алар дайым Ўзбекистон аймагында жашаса да, бала Ўзбекистон жарандыгын алат. Ата-энеси кимдиги тааныш эмес болгон күндө да бала өз-өзүнөн жарандыкка ээ болот.

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖАРАНДЫГЫНЫН ТОКТОТУЛУШУ

Ўзбекистон жарандыгын токтотулушу төмөнкүлөргө негиз болот:

- мамлекет жарандыгынан чыгуу;
- жарандыктын жоготулушу натыйжасында;
- Ўзбекистон эл аралык келишимдерде көздө туткан башка негиздерге көрө.

ЖАРАНДЫКТАН ЧЫГУУНУ ЧЕКТӨӨ

Өтүнүч кат менен кайрылган адам кылмыш жоопкерчилигине тартылган же ага карата сот өкүмү күчкө кирген абалдарда жарандыктан чыгарууга жол берилбейт.

Жарандыктан чыгуу Өзбекстан мамлекети коопсуздугу кызыкчылыктарына каршы болгон абалда да мындай өтүнүч кат канаатандырылбайт.

ЖАРАНДЫКТЫ ЖОГОТУУ ҮЧҮН ӨЗҮНЧӨ НЕГИЗДЕР

Мыйзамда ошондой эле жарандыктан чыгуунун өзүнчө негиздери келтирилген. Мындай негиздерге төмөнкүлөр кирет:

- адам чет өлкөдө аскердик кызматта, коопсуздук кызмат мекемелеринде, полиция, юстиция мекемелеринде же мамлекет башкаруусунун башка мекемелеринде жумушка киргендиги натыйжасында;
- эгер чет өлкөдө тургун жашоочу адам үч жыл ичинде себепсиз консулдук эсебине турбаган болсо;
- эгер Өзбекстан Республикасы жарандыгы жалгандыгы такталган маалыматтар же жалган документтер натыйжасында алынган болсо;
- эгер адам чет мамлекет пайдасын көздөп иш жүрүтсө же тынчтык жана коопсуздукка каршы кылмыш кылып коом жана мамлекет кызыкчылыктарына зыян жеткиргенде ошондой эле террорчулук уюмдарында катышкан болсо;
- эгер адам чет мамлекеттин жарандыгын алган болсо.



Билиминди сынап көр!

1. Эмне үчүн ар кандай суверендүү мамлекетте жарандык милдеттүү эсептелинет?
2. Жарандык түшүнчөсүнө мүнөздөмө бер.
3. Мамлекетте жашап жаткан, бирок анын жарандыгыны албаган адамдар кандай укук жана милдеттемелерге ээ?
4. Кандай учурларда жарандыктардан чыгаруу чектелет?

5-§. АДАМ УКУГУ ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИН КОРГОО МЕХАНИЗИМИ

АДАМ УКУКТАРЫН КОРГООГО КАРАТЫЛГАН ЭЛ АРАЛЫК УКУК БОЮНЧА ДОКУМЕНТТЕР

Эл аралык коомго кирген Ўзбекстан Республикасы мамлекетте адам укуктары жана эркиндиктерин бекемдөөгө актив жардам берүү, улуттук мыйзамдарды адам укуктары тармагындагы эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу милдетин өзүнө алды.

Азыркы эл аралык коом адамдын табигый укуктары стратегиялык нормативдик документтер даражасында бекемделген. Алардын ичинде Бириккен Улуттар Уюму тарабынан кабыл алынган адам укуктарыны бүткүл дүйнөлүк декларациясы айрыкча орунда турат. Декларацияда азыркы учурда ар бир адам социалдык турмуштун бардык тармактарында ээ болуусу мүмкүн болгон укук жана эркиндиктердин минималдык көлөмү келтирилген.

Адам укуктары бүткүл дүйнөлүк декларациясы, негизинде көптөгөн аткарылуусу шарт болгон документтер иштеп чыгылган. Алар адам укуктарыны бүткүл дүйнөлүк декларациянын бардык эрежелерине тактык киритти жана аларды өнүктүрдү. Ошондой эле адам укуктарыны коргой турган белгилүү эл аралык каражаттарды жаратты. Мисалы: Факультативдик протокол атайын жарандарга укуктары бузулганда БУУнун алдында келишүү органы - Адам укуктары боюнча комитетке кайрылуу мүмкүнчүлүгүн берди.



Декларация, эки келишим жана факультативдик протокол БУУнун жалпы укукту камтуу көрсөткүчү боюнча универсалдуу документ жана алар адам укуктары Хартиясын түзөт. Көпчүлүк учурда аны адам укуктары жөнүндөгү эл аралык билль деп аташат.

Адам укуктары жана негизги эркиндиктерини коргоо жөнүндө Европа конвенциясы (1950-жыл) жана анда жарандык, саясий, ошондой эле кээ бир коомдук экономикалык укуктарды алган конвенцияга кошумча баяндамалар Европа Кеңешмесинин жетекчи документи болуп калды.

Алардын иш жүзөгө ашуусун күзөтүү атайын механизмдер Европа комиссиясы жана адам укуктары боюнча Европа соту белгилеп коюлду. Комиссия жана сот жарандардын укуктарынын бузулушунан келип чыккан арыздарды көрүп чыгат. Арыздардын чындыгы аныкталса, Сот тарабынан ар бир мамлекеттин аткаруусу шарт болгон токтом чыгарылат.

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЫЙЗАМДАРЫНДА АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫ КОРГОО КЫЛЫНЫШЫ

Мамлекет эгемендүүлүккө жетишкенден соң, Ўзбекстан адам укуктарыны коргоо улуттук механизмин да жаратып, баскычма-баскыч бекемделип барат.

Адам укуктары жана эркиндиктерин коргоо мамлекеттин ички механизминин негизги бөлүктөрү төмөнкүлөр:

- адилеттүү соттоону иш жүзүнө ашыра турган сот органдары;
- мыйзамдарды так аткарылышын күзөтүү жана адам укугун, эркиндигин коргой турган прокуратура органдары;
- укукту бузууларга чек коюу жана адам укуктарын коргоону камсыздоо боюнча милдеттемелерин аткаруучу ички иштер органдары.

Мамлекетте адам укуктары боюнча кошумча улуттук мекемелер да түзүлгөн. Аларга:

- Ўзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Адам укуктары боюнча Өкүлү (Омбудсман);
- Адам укуктары боюнча Ўзбекстан Республикасынын Улуттук борбору;
- Ўзбекстан Республикасы Президентинин алдындагы Учурдагы мыйзам документтери мониторинг институту;
- Ўзбекстан Республикасынын Президенти алдындагы Ишкерлер субъектинин укуктары жана мыйзамдары мүмкүнчүлүктөрүн коргоо боюнча өкүлдүк институту.

ЧЕТ ЭЛ ЖАРАНДАРЫ ЖАНА ЖАРАНДЫГЫ БОЛБОГОН АДАМДАР УКУКТАРЫ

Жарандыгы болбогон адамдар — эч кандай мамлекеттин жарандыгы болбогон (апатрид) адамдар. Жарандыгы болбогон адамдар толук укуктуу жарандар болуп эсептелбесе да бул адамдар алардын кабыл кылган мамлекеттин иш жүзүндөгү мыйзамдарын аткарышы шарт. Жарандыгы болбогон адамдар бардык адам укуктарына ээ, бирок, толук укуктуу жарандардын кээ бир укуктары аларга берилбейт. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы 22-статьясында Өзбекстан Республикасы өзүнүн аймагында да, анын тышында да өзүнүн жарандарынын укугун коргойт жана аларга камкордук көрсөтүлүшүн кепилдеген.

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 23-статьясында Өзбекстан Республикасы аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы болбогон адамдардын укук жана эркиндиктерин эл аралык укук нормаларына ылайык камсыздайт. Ошондой эле, алар Өзбекстан Республикасынын Конституциясы мыйзамдары жана эл аралык келишимдери менен белгиленген милдеттемелерин аткарат.



Билиминди сынап көр!

1. Адам укуктары бүткүл дүйнөлүк декларациясы качан кабыл алынган жана анын маныси эмнеден турат?
2. Адам укуктары бүткүл дүйнөлүк декларациясы негизинде адам укуктары боюнча кандай документтер иштеп чыгылган?
3. Адам укуктары боюнча кандай документтер Европа Кеңешинде жетекчи эсептелинет?
4. Европа комиссиясы жана Европа соту эмне максатта түзүлгөн?
5. Өзбекстан Республикасынын адам укуктары жана эркиндиктери боюнча ички мамлекет механизими бөлүмдөрүн санап бер.
6. Өзбекстан Республикасындагы адам укуктарыны коргоо боюнча кандай кошумча улуттук мекемелерди билесиз?
7. Чет эл жарандары жана жарандыгы болбогон чет элдик кандай укук жана милдеттемелерге ээ?

II-БӨЛҮМ. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК НЕГИЗДЕРИ

6-§. МАМЛЕКЕТТЕ МЫЙЗАМ ҮСТӨМДҮҮЛҮГҮ



ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫ — МАМЛЕКЕТТИН НЕГИЗГИ МЫЙЗАМЫ

Конституция ар бир мамлекеттин негизги мыйзамы. Анын нормалары мамлекет курулушу, башкарууну куруу принциби жана адам, коом, мамлекет мамилелерин тартипке салат.

Конституцияда бекемделген эрежелер юридикалык пайдубал жаратат, ага таянып укуктун бардык тармактары — жарандык, финансылык, кылмыштык, эмгек жана башкалардын нормалары жаратылат. Бардык нормативдик-укуктук документ (мыйзамдар, указ, токтомдор ж.б) Конституцияга негизделет. Ал бардык мыйзам документтеринин негизги булагы эсептелет.

Конституцияда бардык сунушталган мыйзамдар үчүн негизди түзүүчү идеялар жана уставдар бекемделген. Ар бир мамлекеттин укуктук системасында Конституциянын актуалдыгы менен белгиленет.

Конституциянын жетекчи орду ошондо да көрүнөт, ушул мамлекеттин жарандары менен бирге мамлекет жана анын органдары да амал кылууга милдеттүү. Укук жана мамлекеттин ушундай тууралуулугу коомдо Конституция жана мыйзамдардын чыныгы аткарылуусун камсыздайт.



1-тапшырма.

Сен күн бою мыйзам менен канча жолу бетме-бет келишинди байкап көр. Кийин ар бир мыйзамдын таасирин талкуула. Сен үчүн канчалык пайдалуу экенин түшүндүрүп бер.

Адам турумушунда мыйзам менен тыгыз байланышта болот. Адам самолётто учканда, кемеде сүзгөндө, үй сатып алганда, машина айдаганда, үй-бүлө курганда же иштегенде ушул сыяктуу бардык абалдарда ал же бул мыйзамдарга иши түшөт.



Укук — мамлекет тарабынан орнотулган жана коргоого алынган бардык үчүн шарт болгон адеп-ахлак эрежелер системасы.



2-тапшырма.

«Коён» болуп (билетсиз) бара жаткан жолоочуну, кандайдыр бир адамды сабалаган хулиганды же светофордун жанып өчүшүнө маани бербестен шаар көчөлөрүнөн өтүп бара жаткан айдоочуну кандай кесепеттер күтүп жаткандыгын элестет. Санап өтүлгөн жагдайлардын бардыгында адамдар түрдүүчө аракет кылат, бирок алардын бардыгы белгилүү укуктук кесепеттер менен байланыштуу.

Мыйзамды бузгандардын ар бири үчүн алар кандай укуктук кесепеттер келтиришин аныкта.



3-тапшырма.

1. Эмне деп ойлойсуң, өзбек эл макалдары жана укуктук нормалар ортосунда кандай байланыштуулук бар?

- «Бирөөгө чукур казыба, өзүң түшөсүң»
- «Зордук-акыры кыйроо»
- «Адам өз башына кайгы келтирет»
- «Ач кардым тынч кулагым»
- «Бакыт өз колумда»
- «Токтукка шоктук»
- «Кордук өлүмдөн жаман»
- «Ууру уурдап жолго түшөт
Акыры барып колго түшөт»
- «Жаман менен жүрдүм, калдым уятка
Жакшы менен жүрдүм, жеттим ниетке».

2. Бардык социалдык эрежелер үчүн кандай белги жалпы белги эсептелет? Укук адамдардын кыймыл-аракетине кандай таасир көрсөтөт?



Укуктук мамлекет — укуктун жана мыйзам үстөмдүгү, сот эркиндиги камсыздалган, адам укуктары жана эркиндиктери кепилденген, мамлекет бийлигинин системасы мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтери принциби негизинде максатка ашырылуучу мамлекет.



Билиминди сынап көр!

1. Укук түшүнчөсүнө мүнөздөмө бер.
2. Укук нормалары адамдар арасында жалпы кабыл алынган кандай мамилелерди тартипке салат?
3. Жалпы инсандын баалуулуктар жана өз ара мамилелер нормалары укукта кандай сүрөттөлөт жана бышыкталат?
4. Эмне үчүн укук инсанды өз эркиндиктерини чектөөгө мажбурлайт?
5. «Укуктук мамлекет» түшүнчөсүн мүнөздөп бер.

7-§. ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫК СИСТЕМАСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ



КОНСТИТУЦИЯЛЫК СИСТЕМАНЫН КУРАМЫ

Конституциялык укук бөлүмү ар бир мамлекет улуттук укук тармагынын курамдык бөлүмү, мамлекет жана коомдук турмуштун орчундуу тараптары, негизги социалдык мамилелер системасы эсептелет. Ушул социалдык мамилелер өз кезегинде, коом турмушунун саясий, экономикалык, социалдык, маданий жана руханият тармактарында көрүнөт.

Ушуну менен биргеликте, ушул социалдык мамилелер иш жүзүндө коом турмушун жолго коюу, мамлекет акимчилигин түзүү, башка социалдык акимчиликтер статусун белгилөө, ошону менен бирге адам жана жарандар укук, эркиндик жана милдеттери менен түздөн-түз байланыштуу. Бир сөз менен айтканда, адам, жаран, коом жана мамлекет турмушу менен байланыштуу эң негизги социалдык мамилелер системасы Конститу-

циялык укуктун негизи эсептелет жана дал ушул мамилелер ичинде Конституциялык системасы негиздери курулат, калыптанат жана өнүгөт.

Мамлекетибиз улуттук укук системасында Өзбекстан Республикасынын Конституциялык түзүлүшү деп кең мааниде Конституция жана мыйзамдар негизинде курулган, жалпы адамзаттык традициялар актуалдуу деп табылган элибиздин турмуш-шарты түшүнүлөт.

Конституция жана мыйзамдардын үстөмдүгү, аларда адам укук жана эркиндигинин эң жогорку баалуулук катары бекемделиши, эл аралык укуктун жалпы таанылган нормаларынын моюндалышы сыяктуу эрежелер бүгүнкү күндө конституционализмдин негизги катары каралып жатат.

Конституциялык укук улуттук укук тизиминде көптөгөн укук тармактарынан бири эсептелет. Бирок укук билиминде «Конституциялык укук» термини түрдүү маанилерде колдонулат. Бир тараптан, бул укуктун анык бир тармагы, мында «Конституциялык укук» укуктун көптөгөн түрдүү тармактарынан бири катары катышат. Экинчи тараптан, ушул атама «Конституциялык укук»тун юридик билимдин курамдык бөлөгү мазмунуну ачып берет. Үчүнчүдөн болсо бул атама астында билим берүү мекемелеринде үйрөнүлгөн окуу предмети түшүнүлөт.

Укуктун тармагы катары Конституциялык укук коомчулук мамилелерин тартипке салат. Билим катары мамлекет курулушу, адам жана жарандардын укуктук статусу, мамлекеттин иш-аракети, түзүлүшү жана башкаларды үйрөнөт. Окуу предмети катары болсо агартуучулук милдетин атакарат жана тармакта топтолгон билимдерди таркатат.

КОНСТИТУЦИЯЛЫК СИСТЕМА ЖАНА КОНСТИТУЦИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕР

Конституциялык системанын маани-мазмунун билүүдө Конституция тарабынан орнотулган принциптер салмактуу орун тутат. Конституциялык укук системасынын негизи болгон принциптердин мааниси, эң оболу, алардын мазмунунда жалпы адамзаттык баалуулуктардын жаткандыгы, эл аралык жалпы таанылган эрежелердин актуалдуулугу негизинде пайда болгондугу жана алар өз ордунда улуттук укук системасынын пайдубалы болуп кызмат өтөөсү болуп көрсөтүлөт.

Конституциялык принциптердин мааниси дагы ушунда көрүнүп, ушул принциптер жактар, коом жана мамлекет мамилелеринин актуал багыттарын, эң маанилүү жактарын өзүндө көрсөтөт. Бир гана «мамлекет системасы» же «конституциялык система» деп белгиленүүчү Конституциялык түшүнүктөрдү берүүдө кайсы кызыкчылыктар алга чыкканын ылгоо оңой. Эгер «мамлекет системасы» түшүнчөсүнүн ичинде мамлекет кызыкчылыктары же мамлекет акимчилигинин актуалдуулугу сыяктуу идеялар бар болсо, «конституциялык системасы» түшүнчөсү негизинен, конституциялык эрежелердин актуалдуулугу же болбосо Конституция принциптеринен пайда болгон тактап айтканда конституция принциптеринин иш жүзүндө өзүн көрсөтөт жана ушуну менен конституциялык – укуктук мамилелер корголуп жатканы көбүрөк көрүнөт.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы анык иштелип чыгылган структурасы менен ажыралып турат. Ал алгы сөз, 6 бөлүм, 26 бап жана 128 статьядан турат. Конституциябыздын киришүү бөлүгү – алгы сөздө Өзбекстан эли адам укуктары жана мамлекет суверенитети идеяларына берилгендигин салтанаттуу түрдө жарыя кылып, гумандуулук демократиялык укуктук мамлекет куруу милдетин көздө тутушу көрсөтүлгөн.

Биринчи бөлүм нормаларында мамлекет суверенитети, эл бийлиги, конституция жана мыйзам актуалдыгы, тышкы саясаттагы жалпы таанылган принциптери жана эл аралык укук нормалары негизги принциптери катары белгиленет.

Экинчи бөлүм нормалары адам жана жарандардын негизги укуктары, эркиндиктери жана бурчтарын тартипке салат.

Үчүнчү бөлүм нормалары коом жана адам мамилелерин белгилерин ачып берет.

Төртүнчү бөлүм нормалары мамлекетибиздин административдик-укуктук жана мамлекет түзүлүшүн белгилейт.

Мамлекет бийлигини бешинчи бөлүм нормалары тартипке салат.

Конституцияга өзгөртүү киритүү тартиби алтынчы бөлүм нормаларында көрсөтүлөт.

КОНСТИТУЦИЯЛЫК СИСТЕМА ЖАНА УКУКТУК ТАРТИП

Ар бир мамлекетте укук жана тартиптин бар экендиги конституциялык система кепили болуп кызмат кылат. Чынында да бул эки түшүнчө бир-биринин толтурат. Конституциялык системанын курамынан укук-тартип да орун алып жана өз ордунда конституциялык системаны иш жүзүндө көрөт.



Мамлекет жарандардын Конституция жана мыйзамдарга бекемделген укук жана эркиндиктерин камсыз этет.

***Өзбекстан Республикасынын Конституциясы,
43-статья.***

Ар бир жаран өз укук, эркиндиктерин сот аркылуу коргоо, мамлекет органдары, мансаптуу жактар, коомдук бирикмелеринин мыйзамсыз аракеттери боюнча сотко арыздануу укугу кепилденет.

***Өзбекстан Республикасынын Конституциясы,
44-статья.***

Конституциялык системанын корголушу жана туруктуу мамлекет бийлиги иш-аракети натыйжалуу жолго коюлушу менен байланыштуу. Мамлекет бийлиги өз иш-аракетини ачыктык, элдин кабардар кылып туруу жолу менен максатка ашырылуусу зарыл.



Мамлекет коомдук бирикмелеринин укуктары жана мыйзамдык кызыкчылыктарга кароосун камсыздап, аларга социалдык турмушта катышуу үчүн тең укуктуу шарттар жаратат. Мамлекет органдары жана мансаптуу жактардын коомдук бирикмелердин мамлекет органдары жана мансаптуу жактар иш-аракетине кийлигишүүсүнө жол коюлбайт.

***Өзбекстан Республикасынын Конституциясы,
58-статья***



Тапшырма.

Алынган билимдерден пайдаланып, төмөнкү белгилерди колдоп кичик аңгеме түз.



Кулдуктан коргоо.



Оор эмгектен коргоо.



Басынтуудан коргоо.



Көнүл буруу, өз ара урмат укугу.



Тандоо укугу.



Улуулар жана бири-бирине камкордук.



Жер жүзүндө инсандар тең укуктуу.



Үй-жай, дем алуу, тамактануу укугу.



Кордоодон коргоо.



Ата-энеден ажыратудан коргоо.



Билиминди сынап көр!

1. «Конституциялык укук» термини кандай маанилерде колдонулат?
2. Конституциялык укук билим катарында кандай кызмат кылат?
3. Окуу предмети катары Конституциялык укук кандай милдеттерди аткарат?
4. Конституциялык укуктун башка укук тармактары арасындагы жетекчи орду эмнеде көрүнөт?
5. Конституциябыздагы алгы сөзүнүн максатын айт?
6. Конституциянын нормалары мамлекетибизде укуктук тартибени кандай белгилеп берет?

8-§. ГУМАНДУУЛУК ПРИНЦИБИ. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК СИСТЕМАСЫНЫН НЕГИЗИ



ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫНДА АДАМ УКУК ЭРКИНДИКТЕРИНИН БЕЛГИЛЕНИШИ

Конституция жарандардын, алар кайда болуусуна карабай, мыйзам тарабынан кепилденген мамлекет коргоосунда экенин бекитет. Мындан тышкары, негизги мыйзамда коомдук турмуш иш-аракетинен келип чыгып, укук жана эркиндиктер бөлүштүрүлгөн.

Жаран жана мамлекет мамилелери ар бир улуттук укук системасы, эл аралык укуктун да эң зарыл объекти болуп, ушу мамилелерди инсандык принциптери негизинде уюштуруу ар бир коом жана мамлекет өзүнө чоң жоопкерчилик алат.



Гумандуулук принциби боюнча, республикабыздагы бардык жарандар жалпы негизде укуктардан пайдаланат жана тең милдеттемелерге ээ болушат.

Конституциябыз адам эркиндиги жана жеке кол тийгис укуктарын катуу белгилеп калбастан, анын бедели жана аброюн да коргойт.

Жарандар укук жана эркиндиктеринин камсыздалышы мамлекетти гүлдөп-жайнашына, өсүшүнө шарт жаратат жана демократиялык мамлекет курулушунун кепили болуп кызмат өтөйт. Конституция адам укуктары жана эркиндиктери бүтүн системасынын пайдубалы.



Өзбекстан Республикасы Президентинин 2005-жыл 1-августтагы Указы боюнча 2008-жыл 1-январдан баштап мамлекетибизде кылмыш жазасынын өлүмгө өкүм кылуу түрү бекер болду.

Өзбекстан Республикасы Конституциясы эл аралык коомчулук тааныган гумандуулук принциби боюнча, адам бакыт-таалайы үчүн кызмат өтөөдө, адам укук жана эркиндиктеринин актуалдуулугун камсыздоодо. Бул болсо эл аралык укуктун жалпы таанылган бүткүл дүйнөлүк масштабда моюндалган бардык зарыл эрежелер жана принциптерге толук ылайыктуу.

ЭЛ АКИМЧИЛИГИ

Өзбекстан Республикасы Конституциясы боюнча эл мамлекет акимчилигинин бирден-бир булагы болот. *Demos* (грекче) — «эл», *kratos* — «башкаруу» дегенди туюнтат. Демек, демократия – элдин каалоосун, үмүтүн көрсөтөт. Демократия — адамдын мамлекет иштерин чечүүдө жашыруун добуш берүү аркылуу же башка формада түздөн-түз катышуусу болот.

Өкүлдүк демократиясы деп адамдын мамлекет иштерин чечүүдө өзү шайлаган өкүлдөрү, же депутаттар аркылуу катышуусу айтылат. Ошону үчүн да Өзбекстан эли атынан ал шайлаган Республика Олий Мажлиси жана Президенти иш алып барууга акылуу.

Түздөн-түз демократия формалары эл суверенитетинин накта белгиси болуп жүзөгө чыгат. Мамлекет жана башка социалдык акимчиликтер эл үчүн

кызмат өтөсө, түздөн-түз демократия формалары, же референдум жана эл талкуусу сыяктуу саясий шарттар эл акимчилигинин негизи эсептелет.



Эл мамлекет башкаруунун бирден бир булагы. Өзбекстан Республикасында мамлекет акимчилиги эл кызыкчылыгын көздөп жана Өзбекстан Республикасы Конституциясы жана анын негизинде кабылданган мыйзамдар ыйгарым укуктуу мекемелер тарабынан ишке ашырылат.

Конституцияда көздө тутулбаган тартипте мамлекет бийлиги ыйгарымдуулугун өздөштүрүү, бийликтин жаңы курамын түзүү Конституцияга каршы эсептелет жана мыйзамга ылайык жоопкерликке тартууга негиз болот.

***Өзбекстан Республикасынын Конституциясы,
7-статья.***

Өзбекстан Республикасы мамлекет акимчилигинин иши адам укуктарыны коргоо, камсыз этүү жана кепилдөөдөн турат да, мазмун жактан жаңы Конституциялык система жаратууда жүзөгө ашырылган реформаларда «Реформалар — реформа үчүн эмес эң оболу адам үчүн, анын кызыкчылыгы үчүн» деген турмуштук ураандар бар эле. Өзбекстан Республикасы Конституциясында бышыкталган нормалар жогоруда келтирилген милдеттерди аткарылуусу үчүн негиз болуп кызмат кылат.

ЖАРАНДАРДЫН САЯСИЙ УКУТАРЫ

Жарандардын укуктары жана эркиндиктери тизиминде саясий укуктар бөтөнчө орун ээлейт, себеби бул укуктар жарандардын мамлекетти жана коомду башкаруудагы катышуусу менен байланыштуу.

Саясий укуктар жана эркиндиктер дегенде адамдардын тикелей саясий кызыкчылыктарына тийиштүү укуктар түшүнүлөт. Саясий укуктар жарандын саясий жана мамлекет акимчилигин ишке ашырууда катышуу мүмкүнчүлүктөрүн белгилейт. Саясий укук жана эркиндиктер адамдын мамлекет жарандыгына ээ болуусуна байланыштуу. Жарандардын мамлекет башкарууга, мамлекет акимчилик органдары жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын иштөө жолу менен калыптандырууда катышуу укугу эң зарыл саясий укуктардан бири болуп эсептелет.

Жарандардын мамлекет жана коомдук иштерди башкаруудагы катышуу укугу демократиялык укуктук мамлекеттин зарыл принциптеринен болот. Конституцияда элдин мамлекет жана коом иштерин башкарууда катышуу жүзөгө ашыруу формалары көрүнөт. Өзбекстан жарандары жогорку, жергиликтүү өкүлдүк органдарына шайлана турган өкүлдөрү аркылуу мамлекет акимчилигин башкарууда катышат.

Өзбекстан Республикасы Конституциясында жарандарга саясий партиялар жана коомдук бирикмелерге каршы келбеген абалдарда ишке ашырыштары мүмкүндүгү белгиленген. Ыйгарым укуктуу органдарга арыз, сунуш жана арыздануу менен кайрылуу — бул жарандардын мамлекет жана коом иштерин башкарууда катышуунун иш жүзүндөгү формаларынан болуп, бул укук-жарандардан саясий активдүүлүгүн көрсөтүүдө, өздөрүнүн укуктарын коргоонун өзгөчө каражатынан болот.



Жарандардын кайрылуулары мазмунуна карап үч түрдүү болот:

- сунуш;
- арыз;
- арыздануу.

Жарандардын кайрылуулары, кандай түрдө, же арыз, арыздануу же сунуш түрүндө болуусуна карабай жазылат.

ЖАРАНДАРДЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК БУРЧУ ЖАНА МИЛДЕТТЕМЕЛЕРИ

Өзбекстан Республикасы Конституциясы жалаң гана жарандардын негизги укуктары, эркиндиктерин, алардын милдеттемелерин да белгилейт.

Социалдык турмуш ушундай курулган, адам абсалюттук эркиндиктен пайдалана албайт. Себеби коомдо жашап айлана-чөйрөдөгү адамдарды эсепке албоосу мүмкүн эмес. Бардык жактар кызыкчылыктарына каршы колдонулган эркиндик ушул жактарга белгилүү зыян жеткирет. Ошол үчүн Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 20-статьясында: «Жарандар өз укук жана эркиндиктерин амалга ашырууда башка жактардын, мамлекет жана коомдун мыйзамдуу кызыкчылыктары, укуктары жана эркиндиктерине зыян жеткирбестиги шарт» экендиги бөлөкчө көрсөтүлгөн. 47-статьясында болсо «Бардык жарандар Конституцияда белгиленген бурчтарын аткарышат».



1-тапшырма.

Ўзбекистон Республикасы Конституциясынын жарандар милдеттемелери жөнүндөгү статьяларын көңүл коюп окугула жана эмне үчүн ушул милдеттемелер Конституцияга киритилгени тууралуу жыйынтык чыгар.



48-статья. Жарандар Конституция жана мыйзамдарга моюн сунууга, кишилердин укуктары эркиндиктери, кадыр-баркын урмат кылууга милдеттүү.

49-статья. Жарандар Ўзбекистан элинин тарыхый, руханий жана маданий мурасын асырап-абайлоого мажбур. Маданият эстеликтери мамлекет коргоосунда.

50-статья. Жарандар айланабыздын табигый чөйрөсүнө этият мамиледе болууга милдеттүү.

51-статья. Жарандар мыйзам менен белгиленген салыктар жана жергиликтүү жыйымдарды төлөөгө милдеттүү.

Ўзбекистон Республикасынын Конституциясы.



2-тапшырма.

Конституциянын 19-статьясы турмушта кандай аткарылып жаткандыгын мисалдарда көрсөт: «Ўзбекистон Республикасынын жараны жана мамлекет бир-бирине карата болгон укуктары жана бурчтары менен өз ара байланышта. Жарандардын Конституция жана мыйзамдарда бекемделип коюлган укук жана эркиндиктери кол тийгис, алардан сот чечимисиз жоготууга же аларды чектеп коюуга эч ким акылуу эмес.



Билиминди сынап көр!

1. «Мамлекетте адам эң жогору баалуулук» дегенди кандай түшүнөсүн?
2. Укук нормалары эмнеге кызмат кылат?
3. Укук кандай милдеттерди аткарат?
4. Адамдын конституциялык статусу негиздерини кандай принциптер түзөт.
5. Жарандардын конституциялык милдеттемелерин санап өт?

III-БӨЛҮМ. АДМИНИСТРАТИВДИК УКУК НЕГИЗДЕРИ



9-§. ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДМИНИСТРАТИВДИК УКУК

АДМИНИСТРАТИВДИК УКУК СИСТЕМАСЫ ЖАНА БУЛАКТАРЫ

Административдик укук — мамлекет башкаруусу жараянында пайда болгон коомчулук мамилелерин тартипке салуучу укук тармагы. Бул аткаруу акимчилиги тарабынан мамлекеттин чарба, социалдык-экономикалык, маданий жана административдик-саясий жараяндарды башкаруу боюнча функция жана милдеттерди аткарууда күндөлүк практикалык иш-аракет учурунда пайда болуучу башкаруу мамилелери.

Административдик укук системасы — административдик укук нормалары жана институттарыны бириктирет.

Административдик укук төмөнкү мамилелерди тартипке салат:

- түзүлүү тараптан бири экинчисине моюн сунуучу мамлекеттик органдары (Өзбекстан Республикасы Министрлер Мекемеси, министрликтер, комитеттер, акимчиликтер);
- бири-бирине моюн сунбаган мамлекеттик мекемелер (эки министрлик, эки акимчилик);
- мамлекет башкаруу органдары жана аларга моюн сунуучу ишканалар, мекемелер ортосунда мамилелер;

- мамлекет башкаруу органдары жана бирикмелер ортосундагы мамилелер;
- мамлекет башкаруу органдары жана жарандар ортосундагы мамилелер.



Административдик укук – укук системасынын эркин тармагы катары мамлекет башкарууну максатка ашыруу жараянында пайда болгон социалдык мамилелерди тартипке салуучу укуктук нормалар жыйындысынан турат.

Административдик укук нормалары өтө түркүн түстүү. Аларга турмуштагы кыймыл-аракет, табиятты коргоо, суудан пайдалануу нормалары, өрттөн сактануу эрежелери, транспорттогу коопсуздук нормалары жана башка көп нерселер кирет. Бул эрежелердин бардыгына моюн сунуу шарт.

№	Принцип	Мазмуну
1.	Мыйзамдуулук	Мамлекет анын органдары, мансаптуу адамдар, жарандардын жамаат бирикмелери өз иштерин Конституция менен мыйзамдарга ылайык ишке ашыруу керек.
2.	Жарандардын мыйзам алдында тең укуктуулугу	Өзбекстан Республикасынын бардык жарандары бирдей укукка жана эркиндикке ээ, ошондой эле мыйзам алдында тең укуктуу.
3.	Демократия	Жарандардын жамаат жана мамлекет иштеринде катышуу мүмкүнчүлүктөрү менен укуктарын билдирет.
4.	Гуманизм (инсан сүйүүчүлүк)	Адамдын эң улуу кадыр-баркын таануу жана анын кадыр-кымбатын кол тийгис укугу менен эркиндигин урматтоо.
5.	Адилет	Адам баласына анын жынсы, расасы, улуту менен келип чыгышына карабастан калыс жана объективдүү мамиледе болуу.
6.	Кылымыш үчүн жоопкерликтин шарт экендиги	Административдик укук бузуу жасагандыгы үчүн ар бир адам жоопкерчиликке тартылбастан калбайт.

Административдик укук булактары катарына:

- Өзбекстан Республикасы Конституциясы,
- Конституциялык мыйзамдар;
- Өзбекстан Республикасы Олий Мажлис палаталарынын токтомдору;
- Өзбекстан Республикасы Президентинин Указдары жана токтомдору.
- Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин токтомдору, министрликтер, мамлекеттик комитеттери жана мекемелердин жарлыкнамалары, уставдары;
- жергиликтүү мамлекет бийлиги органдарынын токтомдору кирет.

АДМИНИСТРАТИВДИК УКУКТУН СУБЪЕКТТЕРИ

Административдик укук социалдык тармактын түрдүү тармактарын тартипке салуучу мамлекет акимчилиги органдарынын иш-аракети менен тыгыз байланышта. Коомдун турмушу башкарууга муктаж, себеби өнөр жайда да, айыл чарбасы да, маданият жана агартуу да өз-өзүнөн өнүкпөйт.

Президент, мамлекет башкаруу органдары кызматчылары, ишканалар, мекемелер, мансаптуу адамдар жана кызматчылар, 16 жашка толгон Өзбекстан Республикасы жарандары, чет элдиктер жана жарандыгы болбогон адамдар, коомдук бирикмелер административдик укук субъекттери эсептелет.



Мамлекеттик бийликтин жогорку органы — Олий Мажлис кандай мыйзам кабыл кылбасын: (аскердик милдет, билим системасын реформа кылуу, кошмо ишканалар, аренда же энелик менен балалыкты коргоо ж. б), алардын ар бири максатка ашырылышы керек. Мамлекеттик башкаруунун жергиликтүү жана борбордук органдары аны үчүн шарттарды жаратат. Мамлекеттик башкаруунун борбордук органдарына Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети, Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеши, Өзбекстан Республикасы жана Каракалпакстан Республикасы Министрликтери, мамлекеттик комитеттери кирет.



Алардын ар бири экономика, маданияттын өзүнчө тармактарын башкарат. Мисалы, Ички иштер министрлиги мамлекетте укук тартипти камсыздоо менен байланыштуу маселелерди чечет, Элге билим берүү министрлиги болсо билим берүү мекемелери иштерине жетекчилик кылат ж.б.

Жергиликтүү бийлик органдарына аким башчылыгындагы акимчиликтер кирет; алар область, шаар же райондо аткаруу жана буйрук берүү бийлиги болуп, күндөлүк оперативдүү иштерди аткарат.

Коомдук көйгөйлөрдү чечүүдө жамаат уюмдары да катышат. Жергиликтүү көйгөйлөрдү чечүүдө өзүн-өзү башкаруучу жергиликтүү мекемелери, мисалы жарандар жыйындары менен аксакалдар, профсоюздук уюм комитеттери жана башкалардын мааниси чоң. Алар өз милдеттерин өз көңүлдө эле аткарышат. Жамаат уюмдарынын чечимдери мына ушул уюмга кирүүчү жарандар үчүн гана милдеттүү.



1-тапшырма.

Өзүң жашаган айыл комитеттери иштери менен таанышып, алардын иш өзгөчөлүгү жөнүндө кабар даярда. Алар эмне менен алектетенишет? Алардын коом турмушундагы орду кандай?



2-тапшырма.

Төмөнкү милдеттерди чеч.

1-жагдай.

Улукбек: — Мен жакында 18 жашка толومун, мени аскердик кызматка чакырышы мүмкүн. Мен медицина институтуна окууга кирмекчи элем анткени жогорку окуу жайынын студенттерине аскердик кызматка чакыруу мөөнөтү (узайтырып) берилеби?

Кайсы мекеме Улукбекке мөөнөттүү аскердик кызматка чакыруу тартибин туура түшүндүрүп бериши мүмкүн?

2-жагдай.

Севара, 18 жаш: — Менин Германияда досум бар. Мен аны Өзбекстанга мейманга чакырмакчы элем, бирок сунушумду кандай расмийлештирүүнү билбеймин. Мага кайсы жерде жардам бериши мүмкүн?

Ал консультация алуу үчүн мамлекет башкаруунун кайсы мекемесине кайрылуусу керек?



Билиминди сынап көр!

1. Административдик укуктун негизги милдетин айт.
2. Административдик укук субъекттерин санап бер.
3. Административдик укук коом мамилелерин тартипке салууда кайсы принциптерге баш иет?
4. Коомдук бирикмелери социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө кандай орун тутат?

10-§. АДМИНИСТРАТИВДИК УКУК БУЗУУЧУЛУК ЖАНА АДМИНИСТРАТИВДИК ЖООПКЕРЧИЛИК

АДМИНИСТРАТИВДИК ЖООПКЕРЧИЛИК ТУУРАСЫНДАГЫ МЫЙЗАМ ДОКУМЕНТТЕРИ

Укук таануу предметинде жазанын берилиши айтылган. Бул нерсе ар кандай укук бузуу укуктук жоопкерчилик менен байланыштуулугун түшүндүрөт. Ошондуктан укуктун ар бир тармагы, ошону менен административдик укук белгилеген эрежелерди бузгандыгы үчүн мыйзамдык жоопкерчилик чараларын көздө тутат.

Укуктук жоопкерчиликтин максаты укук бузууну эскертүү менен алдын алуу гана эмес, балким инсанды тарбиялоо, анын өзүнүн мыйзамсыз кыймыл-аракети кооптуулугун аныктоого көмөк берүүдөн турат.



Административдик жоопкерчилик туурасындагы Кодекс эрежелери ушул Кодекске киритилбеген мыйзам документтеринде аракети үчүн жоопкерчилик көздө тутулган административдик укук бузуучулуктарга да тийиштүү.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АДМИНИСТРАТИВДИК ЖООПКЕРЧИЛИК ТУУРАСЫНДАГЫ КОДЕКСИ

Өзбекстан Республикасы Административдик жоопкерчилик туурасындагы кодекс Өзбекстан Республикасынын 1994-жыл 22-сентябрдагы Мыйзамы менен бекителген.

Ўзбекистон Республикасынын Жогорку Кеңешинин 1994-жыл 22-сентябрдагы Токтому менен 1995-жыл 1-апрелден колдонулган. Ушул мезгилге чейин көптөгөн өзгөртүүлөр киритилген.

Административдик жоопкерчилик туурасындагы мыйзам документтери адам жана коом жыргалчылыгы жарандардын укук жана эркиндиктери, мүлктү, мамлекет жана коом тартибин, табыгый чөйрөнү коргоо, социалдык адилет жана мыйзамдуулукту камсыздоону, административдик укук бузуучулуктар туурасындагы иштерди өз убагында жана объективдүү көрүп чыгууну, ошондой эле мындай укук бузуучулуктардын алдын алуу, жарандарды Ўзбекистон Республикасы Конституциясы жана мыйзамдарга баш ийүү рухунда тарбиялоону өз алдына милдет кылып коёт.

Бул милдеттерди максатка ашыруу үчүн Кодекс кандай аракет же аракетсиздик административдик укук бузуучулук эсептелишин, административдик укук бузуучулукту бузган адамга карата кайсы орган (мансаптуу жак) тарабынан кандай административдик жаза колдонулушу жана аткарылышын белгилейт.





Административдик мажбурлоо — административдик бийликти ишке ашыруу боюнча айрыкча ыйгарымдарга ээ болгон аткаруу органдары (мансаптуу жак) тарабынан камсыздоо, жеке жана рухий таасир өткөрүү. Таасир өткөрүү укуктук көрсөтмөлөрдүн аткарылышын камсыздоо максатында максатка ашырылат. Административдик мажбурлоо жеке жактарга, мекемелерге да колдонулат.



Административдик укук бузуучулук дегенде мыйзам документтерине ылайык административдик жоопкерликке тартуу көздө тутулган, жактарга, жарандардын укуктары жана эркиндиктерине, мүлктүүлүккө, мамлекет жана коом тартибине, табигый чөйрөгө коркунуч келтирүүчү укуксуз, айыптуу (атайын же этиятсыздык аркасындан) кылынган аракет же аракетсиздик түшүнүлөт.



Билиминди сынап көр!

1. Эмне деп ойлойсуң, юридик жоопкерчилик белгилегенде мыйзам чыгаруучулар кандай негизги максатты көздөшкөн?
2. Жазанын аныктыгы принцибинин мааниси эмнеде?
3. Административдик жоопкерчилик туурасындагы мыйзам документтеринин негизги максатыны айт.
4. Кандай аракеттер административдик укук бузуучулук (ийри аракет) деп таанылат?
5. Административдик укук бузуучулук жана административдик мажбурлоо укуктук түшүнчөлөрүнө мүнөздөмө бер.

11-§. АДМИНИСТРАТИВДИК ЖАЗА ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

АДМИНИСТРАТИВДИК ЖАЗАНЫ АНЫКТООНУН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Административдик укук бузуучулук үчүн төмөнкү административдик жаза чаралары колдонушу мүмкүн:

- 1) штраф;
- 2) административдик укук бузууну жасоо куралы эсептелген же тикеден-тике ошондой нерсе болгон буюмду акысын төлөө шарты менен алып коюу;
- 3) административдик укук бузууну жасоо куралы эсептелген же тикеден-тике ошондой нерсе болгон буюмду конфискациялоо.
- 4) белгилүү жакты ага берилген атайын укуктан (транспорт каражатын башкаруу укугунан, аңчылык кылуу укугунан) ажыратуу.
- 5) административдик камакка алуу.
- 6) чет эл жарандары жана жарандыгы болбогон адамдар Өзбекстан Республикасы аймагынан чыгарып жиберүү.

Ушул статьянын биринчи бөлүгү 2-6-пункттарында санап өтүлгөн административдик жазалар жалаң Өзбекстан Республикасы мыйзамдары менен белгилениши мүмкүн. Административдик камакка алуу 3 суткадан 15 суткага чейин болгон мөөнөткө, өзгөчө кырдаал тартиби шартында болсо, коом тартибине коркунуч туудурган учурда 30 суткага чейин мөөнөттө колдонулат.



Административдик жаза жоопкерчиликке тартуу чарасы болуп, ал административдик укук бузуучулук кылган адамды мыйзамдарга баш ийүү рухунда тарбиялоо, ошондой эле укук бузуучулукту өзү тарабынан да, башка кишилер тарабынан да жаңы укук бузуучулук кылуунун алдын алуу максатында колдонулат.



1-тапшырма.

Сен эмне деп ойлойсуң, эмне үчүн төмөнкү укук бузуучулуктар үчүн административдик жаза белгиленет:

- метрополитенден пайдалануу эрежелерин;
- жамааттык транспорттон пайдалануу эрежелерин;
- транспорт каражаты айдоочусу тарабынан темир жолду кесип өтүү эрежелерин;
- шаарлар жана башка эл жашоочу пункттарда ит, мышык багуунун эрежелерин;
- токойлордо өрт коопсуздугу эрежелерин;
- тарых жана маданият эстеликтерин коргоого алуу жана алардан пайдалануу эрежелерин;
- ата-энелердин балдарга билим-тарбия берүү үстүндөгү милдеттерин;
- жазышмалар сыр тутулуусу жөнүндөгү эрежелерин;
- жарандардын турак-жай кол тийгистиги эрежелерин.

Административдик жазанын максаты:

- административдик укук бузуучулук кылган киши мыйзамдарга баш ийүү жана аларды урмат кылуу рухунда тарбиялоо;
- мына ушул укук бузуучунун өзү тарабынан да, башка кишилер тарабынан да, жаңы укук бузуучулуктун алдын алуу.

ШТРАФ, НЕРСЕЛЕРДИ АЛЫП КОЮУ (КОНФИСКАЦИЯЛОО), АЙРЫМ ЫЙГАРЫМДАР (УКУКТАР)ДАН ЧЕКТӨӨ ТАРТИБИ

Өзбекстан Республикасынын Административдик жоопкерчилик туурсындагы кодексинин 332-статьясына ылайык, штраф укук бузуучу тарабынан ага штраф салуу туурасындагы токтотуу тапшырылган күндөн баштап он беш күндөн кечиктирбей, мындай токтотуу тууралуу арыз берилген же протест билдирген тагдырда — арыз же протест канааттандырылбагандыгы тууралуу кабар берилген күндөн баштап он беш күндөн кечиктирбей төлөнүшү шарт.

Атайын автоматташтырылган фото жана видео жазуу техника жабдыктары аркылуу жазып алынган жол эрежелерин бузгандыгы үчүн салынган штрафты укук бузуучу штраф салуу тууралуу токтом чыккан күндөн баштап алтымыш күндөн кечиктирбей, мындай токтом тууралуу арыз берилген же протест канааттандырылбагандыгы туурасында кабар берилген күндөн баштап отуз күндөн кечиктирбей төлөө шарт.

Он алты жаштан он сегиз жашка чейин болгон кишилердин өз алдынча иш акы болбогон тагдырда, штраф алардын ата-энелери же алардын ордун басуучу жактардан өндүрүп алынат.

Административдик укук бузуучулук кылган үчүн салынган штраф укук бузуучу тарабынан тийиштүү банк мекемесине төлөнөт, укук бузуучу кылган жайдын өзүндө өндүрүп алынуучу штраф тийиштүү эмес.

Административдик укук бузуучулук кылган куралы же ошондой товар болгон нерсени конфискациялоо туурасындагы токтом Өзбекстан Республикасы Юстиция министрлиги алдындагы Сот чечимдерин аткаруу, соттор аракетин материалдык-техникалык тараптан жана финансылык камсыздоо департаменти органдарынын сот аткаруучулары тарабынан максатка ашырылат.

Транспорт каражаттары айдоочулары жана аңчылык кылуу эрежелерин бузган кишилер укугунан ажыратуу тууралуу чечим чыгарылган күндөн баштап ошондой укуктан ажыратылган деп эсептелинет.



АДМИНИСТРАТИВДИК УКУК БУЗУУЛАР ЖӨНҮНДӨГҮ ИШТЕРДИ:

- административдик иштер боюнча судьялар;
- район борборунан алыс жайгашкан шаарча, айыл жана аул жарандардын;
- өзүнү-өзү башкаруу мекемелери алдындагы административдик комиссиялар;
- жашы жете электер иштери менен алектенүүчү район (шаар) комиссиялары;
- ички иштер мекемелери;
- Коргонуу министрлиги органдары;
- Өзбекстан Республикасы Башкы прокуратурасы алдындагы Милдеттүү аткаруу бюросу органдары;
- мамлекеттик өрт көзөмөлү мекемелери жана башкалар көрүп чыгышат.



2-тапшырма.

Төмөнкү аракеттерди көрүп чыгып алардан кайсы бири туура эмес аракет, кайсы бири кылмыш экенин аныкта:

1. Өспүрүм поезд жакындашканда темир жолго эки тормоз башмагын койду.
2. Эки өспүрүм өтүп бараткан поезд терезелерине таш атып ойношту.
3. Өспүрүм мектеп устаканасынан жеке буюмдарды уурдады.
4. Мектеп окуучулары үй дубалдарына боёк себип таштады жана терезени сындырды.
5. Тездикти жогорулатып бараткан жаран А. адамды уруп кетти жана ага жардам бербестен качып кетти.



Билиминди сынап көр!

1. Административдик укук кандай мамилелерди тартипке салат?
2. Бул укук тармагы менен кайсы принциптер биригет?
3. Сен мамлекеттик башкаруунун кандай борбордук жана жергиликтүү мекемелерин билесиң?
4. Административдик укук бузуу маанисин түшүндүр.
5. Туура эмес аракет, кылмыштан эмнеси менен айырмаланат?
6. Административдик кодексте жазалардын кайсы түрлөрү көздө тутулган?

IV-БӨЛҮМ. ЖАРАНДЫК УКУГУ НЕГИЗДЕРИ



12-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАРАНДЫК УКУГУ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСИ ЖАРАНДЫК УКУКТУН НЕГИЗИ

Өзбекстанда жарандар укук мамилелерин мамлекеттин негизги мыйзамы – Конституция, ошондой эле 1997-жыл 1-марттан мамилеге киргизилген Өзбекстан Республикасынын жарандык кодекси тартипке салат.

Биз ар күнү түрдүү мүлктүк негиздеги укук мамилелерине катышабыз: дүкөндөрдөн соода кылабыз, белектер алабыз жамааттык транспорттордо жүрөбүз жана башка. Социалдык мамилелердин ушул бардык категорияларын товар-акча формасы бириктирет: Биз товар же кызмат үчүн кандайдыр сумма акча төлөйбүз. Мындай коомдук мамилелер Жарандык укугу менен тартипке салынат.



Жарандык укук дегенде укуктун нормалары мүлктүн жана аны менен байланыштуу мүлктүк эмес мамилелерди (ар-намысы жана кадыр-баркын коргоону) тартипке сала турган тармак түшүнүлөт.

Өзбекстан Республикасынын жарандык укук булактарына төмөнкүлөр кирет:

- Өзбекстан Республикасынын Конституциясы;
- Жарандык кодекси;
- мамиледеги мыйзамдар;
- мыйзамдык күчкө ээ документтер (Президент Указдары, Олий Мажлис чечимдери Министрлер Кабинети токтомдору, жергиликтүү бийлик документтери);
- Өзбекстан Республикасынын эл аралык келишимдери;
- иш мамилеси тартиптери (мыйзамда көздө тутулбаган аракеттер);
- жергиликтүү салт жана үрп-адаттар.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАНДЫК КОДЕКСИ

Жарандык мыйзам документтери жарандык мамилеси катышуучуларынын укутук абалыны, мүлк укугу жана башка материалдык укуктардын, интеллектуал иш-аракет натыйжарына болгон укуктардын пайда болушу негиздери жана аларды максатка ашыруу тартиптерини белгилейт, келишим мажбурияти жана башка мажбурияттарды, ошондой эле башка мүлктүк жана ал менен байланыштуу менчик мүлксүз мамилелерини тартипке салат.



Укук тарыхынан

Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси Өзбекстан Республикасы 1995-жыл 21-декабрдагы жана 1996-жыл 29-августтагы Мыйзамы менен бекитилген. Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин 1996-жыл 29-августтагы Чечими менен максатка ашырылган. 6 бөлүм, 71 бап жана 1199 статьядан турат. Азыркы учурга чейин көп жолу өзгөртүрүүлөр киритилген.

ЖАРАНДЫК-УКУКТУК МАМИЛЕЛЕРИ КАТЫШУУЧУЛАРЫ

Жарандар, юридикалык жактар, ошондой эле мамлекет жарандык укугу субъекттери эсептелет.

Укуктук мамилелер субъекттеринин жеке тартиптеги жана коомдук түрлөрү бар.

Жеке тартиптеги субъекттер (жеке жактар)га:

- Өзбекстан Республикасы жарандары;
- жарандыгы болбогон жактар;
- чет эл жарандары кирет.

Жарандар (жек жактар) деп айтылганда Өзбекстан Республикасы жарандары, башка мамлекеттер жарандары, ошондой жарандыгы болбогон жактар түшүнүлөт. Мында жарандыгы болбогон жактар жана чет эл жарандары Өзбекстан Республикасы жарандары сыяктуу жарандык укук мамилелерине киришиши мүмкүн.



Мыйзам белгилейт:

Жарандар:

- мүлк укугу негизинде мүлккө ээ болуу;
- мүлктү мурас кылып алуу жана мурас кылып калтыруу;
- банкта каражаттарга ээ болуу;
- ишкердик, дыйкан (фермер) чарбасы менен жана мыйзамда тыюу салынбаган башка иштер менен алектениши;
- жалданма эмгектен пайдалануу;
- юридикалык жактар түзүүлөрү;
- келишимдер түзүү жана милдеттенмелерде катышуу;
- жеткирилген зыянды төлөөсүн талап кылуу;
- иш-аракеттер түрүн жана жашоого жайды тандоолору;
- илим, адабият жана искусство чыгармаларынын ойлоп табууну, мыйзам менен корголуучу башка интеллектуал иштери натыйжаларынын автору укугуна болуулары мүмкүн.

Жарандар башка мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктарга да ээ болуулары мүмкүн.

***Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси,
18-статья.***

Жамаат субъекттерине юридикалык жактар кирет. Ўзбекстан Республикасы Жарандык кодексинде юридикалык жактардын эки түрү бекитилген.

- пайда алуучу өз иштеринин негизги максаты кылып алган коммерциялык уюмдар (толук жана коммандаттык кооперативдер, чектелген жана кошумча жоопкерчиликтүү коомдор, акционердик коомдор, унитар ишканалар ж.б).
- пайда алууну өз иштеринин негизги максаты кылып албаган коммерциялык эмес уюмдар (кабар каражаттары кооперативдери, жамааттык бирикмелер, фонддор, жарандардын өзүнү-өзү башкаруу мекемелери жана башкалар).

Жарандык укук субъекти катарында мамлекет укуктук мамилелердин башка катышуучулары менен бир түрдөгү негиздерде иш көрөт. Мында жалпы эрежеге ылайык, мамлекет жана ал юридикалык жактар түзгөн бир-биринин милдеттенмелери боюнча жоопкер болбойт.



Мыйзам белгилейт:

Өз мүлкүдө, чарба жүргүзүүнүн же оперативдүү башкарууда атайын мүлккө ээ болгон жана өз милдеттенмелери үстүнөн ушул мүлк менен жооп бере турган, өз атынан мүлктүк же жеке мүлктүк эмес укуктарга ээ боло ала турган жана аларды ишке ашыра турган, милдеттенмелерди аткара турган, сотто доо ээси жана жоопкер боло турган уюм **юридикалык жак** деп эсептелинет.

Юридикалык жактар өз алдынча баланс же сметага ээ болуулары керек.

*Ўзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси,
39-статья.*

УКУКТУК ЖАРАМДУУЛУК ЖАНА МАМИЛЕ ЖАРАМДУУЛУГУ

Укуктук мамилелер субъекти болуу үчүн жактар укуктук жарамдуулук же аракет жарамдуулугуну ээ болуулары керек.

Укуктук жарамдуулук — жарандардын укук жана милдеттерге ээ болуу жарамдуулугу. Жарандардын укуктук жарамдуулугу ал төрөлүшү менен пайда болот жана бүткүл жашоо мезгилинде сакталат.

Мамиле жарамдуулугу — адамдардын (жактардын) өз аракети менен укук жана милдеттерди аткаруу жарамдуулугу. Бул рухий жана жаш чектелиши менен байланыштуу.

Мамиле жарамдуулугу төмөнкүчө болот:

- толук көлөмдө (18 жаштан баштап);
- жашы жете электер (14 жаштан 18 жашка чейин)
- кичүү жаштагы жашы жете электер (7 жаштан 14 жашка чейин).

Жарандык кодексинде жашы жете электер эмансипациясы түшүнчөсү киритилди. Латын тилинен которгондо «эмансипация» сөзү «карамдыктан азаттыкка чыгуу, укуктарда теңдешүү» маанисин билидирет. Жашы жете электер төмөнкү учурларда толук мамилеге ээ деп таанылат:

— 16 жашка жеткенден соң;

— жашы жете эле жак тарабынан эмгек келишими түзүү же бизнес жүрүтүүдө атасынын да, энесинин да ыраазылыгы алынганда.

14 жашка жетпеген (жашы жете элек — кичүү жаштагы балдар) чакан келишимдерди аткарууга (мисалы, дүкөндөн нан сатып алуу, ошондой эле ата-энеси же үчүнчү адамдардан алган акчадан пайдаланууга) акылуу. Мындан тышкары, кичүү жаштагы жаштагы балдар күрөөсүз пайда көрүүгө каратылган айрым келишимдерди (туулган күнгө белек кылуу) аткарыштары мүмкүн. Кичүү жаштагы балдар аткарган келишимдер үчүн алардын ата-энелери жоопкер болушат..

14 жаштан 18 жашка чейин болгон жашы жете электер келишимдерди өз ата-энелеринин жазма ыраазылыгы менен түзүүгө акылуу. Алар өз алдынча өз иш акы, стипендиясы, банктагы эсебине ээлик кылуу, автордук укуктан пайдаланууга акылуу.

Жарандардын мамилеге жарамдуулугу бир гана анын жашына (алты жашка чейин балдар мамилеге жарамсыз), бирок рухий саламаттыгы абалы да эске алынат. Жаран өз аракеттерин маанисин түшүнө албаган же аларды башкара албаган рухий ооруу (акылы жарамсыз) жаранды мамилеге жарамсыз деп таанууга негиз болуп, жаран, ошондой, өз аракеттеринин

маанисин түшүнсө да, бирок аларды башкара албаган тагдырда да мамилеге жарамсыз деп таанылышы мүмкүн.

Жаран бир гана сот тартибинде мамилеге жарамсыз деп таанышы мүмкүн, бул болсо анын укуктарын кепилдейт жана коргоого алат. Жаран мамилеге жарамсыз деп таанылгандан соң мындай жаранга аталык белгиленет. Аталык мамилеге жарамсыз жарандын мыйзамдуу өкүлү болуп, анын укуктарын коргойт жана анын атынан контракттар жана юридикалык мааниге ээ башка аракеттерди аткарат. Жарандын мамилеге жарамсыз деп таанылышына себеп болгон негиздер бекер болсо, сот сакайган жаранды мамилеге жарамдуу деп таанышы жана анын үстүнөн белгиленген аталыкты бекер кылуу тууралуу акыркы чечимди чыгарат.



Тапшырма.

1. 13 жаштуу Ш. музыкалык чыгарма жаратты. Ал автордук эсептелеби? Анын мыйзамдык кызыкчылыгын ким белгилейт жана коргойт?
2. 16 жаштуу А. ата-энесинин жазма ыраазылыгы менен бир ай котормочу болуп иштеди. Иштеп тапкан акчасына велосипед сатып алды. Ал мындай кылууга аксы барбы? Ата-эненин арызы менен мындай келишимди бекер кылуу мүмкүнбү?

Мурдагы маселени кошумча шарт менен чеч: А. велосипедин кошунасын магнитофонуна алмаштырмакчы болду. Мындай айырбаштоо үчүн ата-эненин ыраазылыгы шартпы?



Билиминди сынап көр!

1. Жарандык укуктук мамилелер дегенде эмнени түшүнөсүң?
2. Жарандар укуктук жарамдуулугу мамиле жарамдуулугунан айырмасы эмнеде?
3. Юридикалык жана жеке жактар ортосундагы айырма эмнеде?
4. Юридикалык жактар жеке жактар менен укуктук мамилеге кирүү мүмкүнбү?
5. Мамлекет юридикалык жак эсептелеби? Жообунду негизде?
6. Мамлекет мойнуна кандай милдеттер жүктөлгөн?
7. Мамлекет жеке же юридикалык жак менен алды-сатты актын түзүшү мүмкүнбү?

13-§. КОНТРАКТТАРГА КОЮЛГАН ТАЛАПТАР ЖАНА ӨКҮЛДҮК

КОНТРАКТТАРГА КОЮЛГАН ТАЛАПТАР, АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ

Адамдар тарабынан ишке ашырыла турган жана жарандык укугу менен белгиленген аракеттер контракт деп аталат. Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодексине ылайык контракттарга төмөнкү талаптар коюлат:

1. **Мыйзамдуулук.** Мыйзамга каршы аракеттер сүрүштүрүлөт жана жазаланат. Мисал үчүн, наркотикалык каражаттар жана курал-жарак менен соода кылууну мыйзамдуу деп болбойт.
2. **Тараптардын жетиштүү укуктук жарамдуулугу.** Эсте, 18 жашка толбогон жактар толук өлчөмдө өз укуктарын ишке ашыруу жана юридикалык милдеттерге ээ болуусу мүмкүн эмес. Демек, контракттар көпчүлүк абалдарда мамилеге толук жарамдуу жактар тарабынан түзүлөт.



3. **Ыктыярдуулук.** Ыктыярдуулук эрежеси коркутуу, билбестен алдоо жана зордук менен түзүлгөн контракттарга тыюу салынат.
4. **Форманы сактоо.** Мыйзамдар менен контракттарды төмөнкү формалары белгиленген: оозеки, жөнөкөй жазма, нотариалдык тастыкталган.

Контракттар мыйзамда көрсөтүлгөн абалдарда же тараптардын бири талабы боюнча нотариалдык негизде бекитилет. Козголбос мүлк катышуусунда түзүлгөн контракттар мамлекет тарабынан тизмеге алынышы шарт.

Контракттар бир жактуу (бир гана жактын каалоосу зарыл болгон мүлктү мурас калтыруу, белек кылуу), эки жактуу же көп жактуу(келишимдер) болот.



Контракттар деп жарандар жана юридикалык жактар жарандык укук жана бурчтарыны белгилөө, өзгөртүрүү же бекер кылууга каратылган аракеттерге айтылат.

**Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси,
101-статья.**



КОНТРАКТТАРДЫН ЧЫНЫГЫ ЭМЕСИГИ

Чыныгы болбогон контракт эч кандай юридикалык акыбеттерге алып келбейт. Контракт чыныгы болбогондо тараптардын ар бири башкасына контракт боюнча алган бардык нерсени кайтарып бериши, алынган нерсени баштапкысындай кайтарып берүү мүмкүн болбогондо, эгер контракт чыныгы эместигини башка акыбеттери мыйзамда көздө тутулган болбосо, анын наркы акча менен төлөнөт.

Төмөнкү абалдарда контракттар чыныгы эмес деп таанылат:

- талап кылуучу формаларга моюн сунбастык;
- мыйзам документтери талаптарына ылайык болбогон;
- он төрт жашка толбогон адам тарабынан түзүлгөн;
- он төрт жаштан он сегиз жашка чейин болгон жашы жете электер тарабынан анын ата-энеси, перзентикке алуучулары же аталыгынын ыраазылыгысыз түзүлгөн;

- психикалык оорусу болгондугу үчүн мамилеге жарамсыз деп таанылган жаран тарабынан түзүлгөн;
- мамилеге жарамсыз деп таанылган жаран тарабынан жактоочусунун коргоочусунун ыраазылыгысыз түзүлгөн;
- контракт түзүү учурунда өз аракеттеринин мааниси түшүнө албаган же аларды башкара албаган жаран тарабынан түзүлгөн;
- жаңылыш таасиринде түзүлгөн;
- алдоо, зордук, коркутуу, бир тарап өкүлүнүн экинчи тарап менен жаман көңүлдө келишүү же оор абалдар болуусу таасиринде түзүлгөн (чырдуу контракт);
- жасалма жана көз боёмочулук үчүн, юридик акыбеттер келтириши ниети болбогон абалда түзүлгөн контракт (жасалма контракт);
- юридикалык жак укуктук жарамдуулуктан тышкарыга чыгуучу, же юридикалык жак тарабынан анын устав максаттарына каршы түзүлгөн же тийиштүү аракет менен аракеттенүүгө лицензиясы болбогон юридикалык жак тарабынан түзүлгөн.

ӨКҮЛДҮК

Өкүлдүк — ишенич катга, мыйзамга, сот чечимине же өкүл кылынган мамлекет органынын документине негизделген ыйгарым менен киши (өкүл) тарабынан башка киши (өкүлдүк берүүчү) атынан түзүлөт.

Өз характерине көрө жеке өзү тарабынан түзүлүшү керек болгон контракт өкүл аркылуу түзүлүүгө жол коюлбайт. Мамилеге жарамсыз жарандар атынан контракттар алардын ата-энелери, перзентикке алуучулары жана аталыктары түзүшөт.

Контракттар ишеним кат боюнча түзүлүшү да мүмкүн. Бир жак (ишеним билдирүүчү) тарабынан экинчи жактан (ишеничтүү өкүлгө) үчүнчү жактар алдында өкүлдүк үчүн берилген жазма ыйгарым **ишеним кат** эсептелет.

Ишеним кат жөнөкөй жазма көрүнүштө же нотариалдык көрүнүштө расмийлештирилет. Ишеним кат узагы менен үч жылга берилиши мүмкүн. Эгер ишеним катта мөөнөт көрсөтүлгөн болбосо, ал берилген күндөн баштап бир жыл аралыгында өз күчүн сактайт. Берилген күнү көрсөтүлбөгөн ишеним кат чыныгы эмес.



Тапшырма.

Төмөнкү маселени чеч:

1-жагдай.

А. жана М. өз ара шартташты. Эгер «Пахтакор» клубу жеңип чыкса, А. өзүнүн мотоциклини М.га берет, жеңилип калса М. өз ноутбугун А.га берет деп келишилди. А. утулуп калды, бирок шарт ойноп жаткан учурда өз аракеттерин ойлобой кылганы себептүү, мотоциклин берүүдөн баш тартты.

Мындай контракт укуктук тараптан туурабы? Жок болсо себепин көрсөт.

2-жагдай.

М. 15 жашта. Ал сүрөт сызууга кызыгат жана сулуу сүрөттөр тартат. Чет өлкө саякатчылары анын сүрөттөрүнүн бирин сатып алуу каалосун билдирди жана бул маселе боюнча ага кайрылды.

М.нын ата-энеси эмне кылышы керек?

3-жагдай.

Сен досуңа 5 миң сумду 10 күн мөөнөткө карыз бердиң, бирок ал акчаны кайтарууну каалабады.

Мыйзам боюнча эмне кылуу зарыл эле?



Билиминди сынап көр!

1. Жарандар жана юридикалык жактардын кандай аракеттери контракт деп таанылат?
2. Кандай абалдарда контракттар чыныгы эмес деп таанылат?
3. Жашы жете электердин кандай контракттарды түзүүлөрү мүмкүндүгүн санап бер.
4. Контракттар түзүүдө көңүл бурула турган талаптарды санап бер.
5. Контракт чыныгы эмес деп табылганда кандай жол тутуу керек?

14-§. МҮЛК УКУГУ ЖАНА БАШКА НЕГИЗГИ УКУКТАР

МҮЛК УКУГУНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Айланабыздагы нерселер — кандайдыр жак ээлик кылган же пайдалана турган предметтер, буюмдар, объекттердин бардыгы мүлк болуп эсептелинет. Өзбекстан Республикасы Конституцияда (36-статья) ар бир адам мүлккө ээ болуу укугу белгиленген.

Мүлк укугуну адамдын өзүнө тийиштүү мүлккө өз каалоосуна көрө ээлик кылуу жана пайдаланууга укуктуу.



1-тапшырма.

Эмне деп ойлойсуң, эмнелер жеке мүлккө мисал болушу мүмкүн?



Мүлктөн «пайдалануу» «андан пайдалануу касиетин алуу» (пайда алуу, киреше табуу) дегени.

Мүлккө «**ээлик кылуу**» болсо: аны сатуу, алмаштыруу же белек кылуу укугуна; өзгөртүрүү же анын касиеттерин жакшыртуу жамандаштыруу укугуна: мүлктү жок кылуу укугуна ээ болуу.



2-тапшырма.

1. Досундан компьютер чычканын алып турдуң. Эми сен ушул буюм ээси болосуңбу?
2. Сен офис үчүн убактылуу ижара келишимин түздүң бирок андан үй-бүлөң менен жашоо үчүн пайдаланып жатасың. Мындай кылууга акың барбы?
3. Сен фирма менен пахта терүү комбайндарын ижара алуу боюнча келишим түздүң. Убакты келип аны сатууну көздөдүң. Мындай кылууга акың барбы?

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МҮЛК ФОРМАЛАРЫ. МҮЛК УКУГУНУН СУБЪЕКТТЕРИ ЖАНА ОБЪЕКТТЕРИ

Ўзбекистон Республикасыни Конституцияси жана Ўзбекистон Республикасында «Мүлк туурасында»гы Мыйзамга көрө мамлекетибизде мүлк укугу кол тийгис. Ар бир адам мүлккө ээлик кылуу укугуна ээ. Ўзбекистон Республикасында экономиканын натыйжалуулугуна жана эл жыргалчылыгынын өсүшүнө жардам берүү ар кандай көрүнүштөгү мүлкчүлүк болушуна уруксат берилет. Мүлкчүлүктүн бардык көрүнүштөрү кол тийгис болушуна алардын өркүндөө үчүн тең шарттар жаратылышына мыйзам кепилдейт.



Мүлк укугу жактын өзүнө караштуу мүлккө өз каалоосу менен өз кызыкчылыгын көздөп ээлик кылуу, андан пайдалануу жана аны тескөө, ошону менен өзүнүн мүлк укугуну, ким тарабынан болбосун, ар кандай бузулушун жоюуну талап кылуу укугунан турат. Мүлк укугу мөөнөтсүз

Ўзбекистон Республикасы мүлк ээсине караштуу болгон мүлктү сактоо жана көбөйтүү үчүн бардык шарттар жаратып берет. Мүлккө ээлик кылуу укугу кол тийгис, аны мыйзам коргойт.

Ўзбекистон Республикасында мүлк менчик жана жамаатык мүлкү көрүнүштөрүндө болот. Мында менчик мүлк субъекттери жарандар жана мамлекеттик эмес юридикалык жактар болушу мүмкүн, коомдук мүлкү субъекти болсо мамлекет эсептелет.

Мүлк укугун пайда болуу негиздери төмөнкүлөрдөн турат:

- эмгек аракети;
- мүлктөн пайдалануу тармагындагы ишкердик жана башка чарба аракети,
- мүлктү жаратуу, көбөйтүрүү, контракттар негизинде колго киритүү;
- мамлекет мүлктү менчиктештирүү;

- мурас кылып алуу;
- ээлик кылуу укугуну пайда кылуу мөөнөтү;
- мыйзам документтерине каршы болбогон башка негиздер.



Мүлк укугу мүлк ээсинин каалаган көрүнүштө милдеттенмелерин аткаруу. Мүлк ээсинин мүлкүктүн тагдырыны чечүүчү бир тараптуу чечим кабыл алышы, сот чечими негизинде мүлктү алып коюу (сатып алуу) жолу менен, ошондой эле мүлк укугуну бекер кылуучу мыйзам документери негизинде бекер болот.

**Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси,
197-статья.**



Мүлк ээси жок кылуу (түгөтүү) натыйжасында мүлк укугуну бекер кылууга мыйзамдарга каршы болбогон абалдарда жол коюлат.

Мүлк ээси тарабынан тарыхый же маданий байлык болгон мүлк жок кылынууга жол коюлбайт. Айрым учурларда сот чечими менен мүлк конфискация кылынуусу же эгер ал жок кылынган болсо, анын наркы өндүрүп алынат.

Мүлктү юридик жак баланс эсебинен чыгаруу натыйжасында мүлк укугу бекер кылынышы мыйзам документтеринде же документтерде көздө тутулган тартипте жана шарттарда максатка ашырылат.

**Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси,
198-статья.**



Билиминди сынап көр!

1. Мүлк ээси кандай укуктарга ээ?
2. «Пайдалануу» жана «ээлик кылуу» түшүнчөсүнүн айырмасы эмнеде?
3. Өзбекстанда кандай мүлкчүлүк түрлөрү бар?
4. Жеке жана жааматтык мүлккө ээлик кылуу укугунун субъекттери кимдер эсептелинет?
5. Мүлккө ээлик кылуу укугунун пайда болушу шарттарын санап бергиле.

15-§. ЖАРАНДЫК-УКУКТУК КЕЛИШИМДЕРДИН ШАРТТАРЫ

ЖАРАНДЫК-УКУКТУК КЕЛИШИМДЕРДИ ТҮЗҮҮНҮН НЕГИЗГИ ШАРТТАРЫ

Жарандык-укуктук келишимдер жашообуздун бардык тармактарында, ошону менен бирге мамлекеттер аралык мамилелерде да кең колдонулат. Анткени, жарандар укук мамилелерин тартипке салууда келишимдер негизи болуп кызмат кылат. Жеке жана юридикалык жактар алардын катышуучулары болушу мүмкүн.

Келишим катышуучулар ортосунда ар түрдүү мамилелер орнотулушунун эффективдүү формасы эсептелинет. Ал тараптар өз ара мамилелери өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу, ар биринин өз кызыкчылыктарын дал келтирүү мүмкүнчүлүгүн берет, ошондой эле катышуучуларга юридикалык кепилдиктер берет.



Эки же бир канча жактын жарандык укуктары жана бурчтарыны пайда кылуу, өзгөртүрүү же жокко чыгаруу тууралуу келишүүгө **келишим** деп аталат...

**Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси,
353-статья.**



Жарандык-укуктук келишимдердин негизги белгилери:

- келишим ыктыярдуу негизде түзүлөт;
- келишим тараптары эки же андан ашуун жак болушу мүмкүн;
- келишимдерге тараптардын бир-бирине карата укуктары жана милдеттерин пайда кылуу, өзгөртүү же жокко чыгарылышы бекитилет;
- тараптар сунуш кылган бардык шарттар боюнча келишилгенден кийин келишим түзүлгөн эсептелинет.

Тараптар келишим түзүлүшү үчүн бардык негизги шарттарды өз ичине алган сунуштарды киргизет. Адатта **оферта** (латынча offertus — сунуш кылынган) белгилүү жакка каратылган болот. Анык эмес жактар айланасына багытталган оферта массалык деп аталат, мисалы газетада автомобиль, квартира, мебель жана башкаларды сатуу жөнүндө басып чыгылган жарыя.

Жарандык укукта контрагенттин келишимди түзүү жөнүндөгү сунушу менен макулдугу кат же телеграмма, факс, СМС жана башка формаларда белгиленет. Кийинчерээк тараптар келишим шарттарын келишип алат.

КЕЛИШИМ ТҮЗҮҮНҮН НЕГИЗИГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Эгер тараптар ортосунда келишимдин бардык негизги шарттары үстүнөн ушундай абалдарда талап кылына турган формада келишүүгө жетишкен болсо, келишим түзүлгөн эсептелинет. Келишим тараптардан бири **оферта** (келишим түзүү тууралуу сунуш) жолдошу жана экинчи тарап аны **акцепттеши** (сунушту кабыл алуу) жолу менен түзүлөт.

Маанилүү шарттарда биринчи орунда келишимдин предметине тууралуу шарттар киргизилет. Келишим анык предметке көрө бири-биринен ажыратылат. Мисалы, алды-сатты, айырбаштоо, мүлк ижарасы, пудрат келишими жана башкалар

Келишим тараптардын келишүүсү болуп эсептелгени үчүн, тараптар же алардан бири ал же бул маселеде келишүүгө келиши зарылдыгын талап кылса, бул да келишүүнүн маанилүү шартыны түзөт. Мында тараптын баян кылуу түрү оозеки да, жазма да болушу мүмкүн.

Оферта жолдогон адам анын акцептин алган убактан баштап келишим түзүлгөн эсептелет. Эгер мыйзамга ылайык келишим түзүү үчүн мүл-

ктү тапшыруу зарыл болсо, келишим тийиштүү мүлк тапшырган убактан баштап түзүлгөн эсептелет.

Келишим аткаруу мөөнөтү тараптар ортосунда келишилет жана келишимдин өзүндө көрсөтүлөт. Мында келишим аткаруу мөөнөттөрү бузулса, колдонулган жаза чаралары да келишимге киритилүүсү мүмкүн. Келишим мамлекет мыйзамдарына каршы түзүлгөн болсо же башка (контракт учурунда келишип көрсөтүлгөн) абалдарда чыныгы эмес, деп табылышы мүмкүн.



1-тапшырма.

Мүлк алды-саттысы, мүлктү мурас боюнча берүү, лотерия билети сатып алуу, телевидение, радио жана башкалардагы реклама, аукциондо катышуу контракттары келишим эсептелеби?

2-тапшырма.

Ойлоп көрүп жооп бер, мамлекетте жарандык-укуктук келишимдердин кепилдиктүү аткарылышы кандай шарттарга байланыштуу.



1-жагдай.

Н. коммерциялык дүкөндөн алтын саат сатып алды. Бир канча күндөн кийин Р. анын алдына келип саат 3 ай мурда андан уурдалып кетилгендигин айтты жана кайтарып берүүсүн талап кылды. Далил катарында саат паспорту жана чекти көрсөттү. Н. Р.дан тил кат алып, саатты ага кайтарып берди, бирок бир ай өткөндөн кийин, чындап эле Р. дан ошого окшош саат уурдап кеткен ууру кармалгандыгын угуп калды.

Байкабастык болгону анык Н. бул абалда кандай жол тутушу керек?

2-жагдай.

Үй башка шаарда билим ала турган 18 жана 20 жаштуу балдардын энеси, жаран Н. мүлкү эсептелет. Үйдү жаран М.га сатып жатканында жаран Н. өз аракеттери үчүн балдарынын ыраазылыгын алган жок.

Анын аракеттери укуктук тараптан туурабы?

СЫЙЛЫК ЖАНА КАЙРЫМДУУЛУК КЕЛИШИМДЕРИ

Ар бирибиз күмөнсүз, Жаңы жылда, туулган күн же жай эле ата-эне сыйлык акча алганы байланыштуу белек (тартуу) алганбыз. Белек алуу барына да жагат. Бирок белек алуу да жарандар укугуна киреби? Албетте! Мында белек (тартуу) ке ээлик кылуу укугу сыйлык берүүчүдөн аны алуучуга өтөт.

Ошондуктан сыйлык келишими предмети ар дайым анык белгиленген деп атоо мүмкүн. Мында козголгон жана козголбос мүлк катышуусундагы контракттар жөнүндөгү нормалар келишимине да толук тиешелүү болот.

Кайрымдуулук келишими сыйлык келишимине жакын турат. Алар ортосундагы айырма төмөнкүлөр:

- кайрымдуулук жарандар, ооруканалар, тарбия мекемелери, фонддор, музейлер жана башкаларга жалпы пайдалуу максаттарда ишке ашырылат;
- кайрымдуулукту бекер кылуу мүмкүн эмес, аны алуу үчүн ким бирөөнүн ыраазылыгы шарт эмес;
- мураскордук жөнүндөгү нормалар кайрымдуулукка колдонулбайт.



Кайрымдуулук — белгиленген жактар жана уюмдар тарабынан өз каалоосу менен аткара турган акысыз (төлөөсүз) аракет.

АЙЫРБАШТОО (АЛМАШТЫРУУ) КЕЛИШИМИ

Бир канча кылым мурда айырбаштоо келишими жөнөкөй болгон. Азыр да айырбаштоо келишими сакталып калган, бирок белгилүү себептер боюнча анын мазмуну өзгөрдү: биринчиден, айырбаштала турган товарлар мааниси акча көрүнүшүндө өлчөнөт экинчиден айырбаштоо келишимине карата тийиштүү алды-сатты жөнүндөгү нормалар колдонулат.

Эгер айырбаштоо келишиминде башка шарттар көрсөтүлбөгөн болсо, айырбашталган товарлар тең нарктуу деп божомол кылынат. Башка учурда товарлар баасындагы айырма акча менен капталат.



Айырбаштоо келишими боюнча, тараптар ортосунда мүлк башкасына айырбашталат.

Саат, марка тагыраак айтканда катышуучулар ээлик кыла турган бардык нерселерди алмаштыруу-айырбаштоо келишимине мисал балот. Айырбаштоо келишими күчкө киргенден кийин ар бир тарап берилип жаткан мүлк үчүн ээлик укугун жоготот жана алынган мүлк үчүн ушундай укукка ээ болот.



3-тапшырма.

Кандай абалдарда айырбаштоо келишими мыйзамга ылайык ишке ашырылганы, кандай абалдарда болсо жарандык мыйзамдары бузулганын көрсөт.



1-жагдай.

Айырбаштоо келишими боюнча, С. (12 жаш) И. (16 жаш) 5 мультфильмдүү диск берди. Өз кезегинде И. С. га бир жумадан кийин видеоклиптер жазылган 5 диск берүүнү убада кылды, бирок бир айдан кийин 5 эмес 4 диск берди.

2-жагдай.

Айырбаштоо келишими боюнча жаран Х. 3 бөлмөлүү квартираны 4 бөлмөлүү квартирага алмаштырды. Алмашкандан соң 4 бөлмөлүү квартира жашоо үчүн жараксыз экени маалым болду.

3-жагдай.

Айырбаштоо келишими боюнча 9 жаштагы И. жана 7 жаштагы Д. алтын шуруларды алмаштырды.

4-жагдай.

Айырбаштоо келишими боюнча «Турон» менчик фирмасы «Матиз» маркасындагы автомобилди кошмо ишканага тиешелүү «Дамас» маркасындагы автомобилге алмаштырды. Айырбаштоо келишими жазма түрдө расмийлештирилбеди.

**Кызматтар көрсөтүүгө (иштерди аткарууга)
ҮЛГҮЛҮҮ КЕЛИШИМ***

№ _____ 20 ____ ж. « ____ « _____
(келишим түзүлгөн жай)

(фермер чарбасы уставы)
негизинде иш көрүүчү, кийинчелик «Чарба» деп жүрүтүлүүчү

(фермер чарбасы аты)
атындагы фермер чарбасы жетекчиси _____
(Ф.А.А.)

бир тараптан, жана _____
(устав, токтом, ишенич кат)
негизинде иш көрүүчү, кийинчелик «Аткаруучу» деп жүрүтүлүүчү

(ишкана, мекеме аты)
атынан иш көрүүчү _____
(Мансабы, Ф.А.А.)

экинчи тараптан ушул келишимди төмөнкүлөр жөнүндө түзүштү:

I. КЕЛИШИМ ТЕМАСЫ

1.1. Ушул келишим боюнча «Аткаруучу» «Чарба»га кызматтар (кийинки орундарда — «Кызматтар» деп жүргүзүлөт) жеткирип берүү, «Чарба» ушул «Кызматтар»ды кабыл алуу жана нарк төлөө милдеттенмесин өз мойнуна алат. «Кызматтар»дын анык түрлөрү, алардын саны, сапаты жана наркы, ошондой алардын көрсөтүү мөөнөтү ушул келишимдин курамдык бөлөгү эсептелген тиркемеде келтирилет.

II. ЖАКТАРДЫН УКУК ЖАНА МЕЛДЕТТЕМЕЛЕРИ

2.1. «Чарба»нын укуктары:

— «Аткаруучу» келишимдин аткаруу үчүн зарыл болгон учурдагы мамлекет стандарттары ж. б нормативдик документтер менен камсыздоону талап кылуу;

— «Аткаруучу»дан «Кызматтар» «Чарба»нын эсебине транспортто ташылганда транспорт каражаттарын каптоону талап кылуу;

— «Аткаруучу»дан ушул келишимге негизделип берилген буюртмага ылайык тийиштүү сапатка ээ болгон «Кызматтар» көрсөтүлүшүн талап кылуу;

— зарыл сапатка ээ болбогон «Кызматтар» көрсөтүлгөн тагдырда өз тандоосуна көрө:

— зарыл сапатка ээ болбогон «Кызматтар» ушга окшогон «Кызматтар» менен алмаштыруу;

— «Кызматтар»дын кемчиликтери акысыз жоюлушун же кемчиликтер «Чарба» же үчүнчү жак тарабынан түзөтүү каражаттарын каптасын;

— баасынын ылайык түрдө азайтырууну талап кылуу;

— келишим шарттары аткарылбагандыгы же зарыл даражада аткарылбагандыгы натыйжасында жеткирилген зыян капталышы «Аткаруучу»дан талап кылуу.

2.2. «Чарба»нын милдеттенмелери:

— өз буюртмасы боюнча көрсөтүлгөн «Кызматтар»ды ушул келишимге ылайык кабыл алуу;

— «Кызматтар»га ушул келишимдин 3.1-статьясында көрсөтүлгөн нарк боюнча, кабыл кылуу-тапшыруу акты кол коюлган учурдан баштап күн ичинде акы төлөө.

2.3. «Аткаруучу» төмөнкүлөргө милдеттүү:

— «Чарба»га «Кызматтар»ды ушул келишимге ылайык же «Чарба» тарабынан ушул келишимдин 4.8-статьясында көздө тутулган тартипте бериле турган анын буюртмасы боюнча мөөнөттөр, сапат жана өлчөмдө көрсөтүү;

— эгер «Кызматтар»ды көрсөтүү жараянында «Аткаруучу» келишим шарттары жана нормативтерден кыйышса, «Чарба»нын талабы менен аныкталган бардык кемчиликтерди ___ күн ичинде акысыз түзөтүп берүү.

III. КЕЛИШИМДИН БААСЫ ЖАНА ЭСЕП-КЫСАП ТАРТИБИ

3.1. Ушул келишимдин баасы _____
(сумма сандар жана тамгалар менен жазылат)

сумду түзөт.

IV. КЕЛИШИМДИН АТКАРЫЛЫШЫ

4.1. Келишим ушул келишим жана мыйзам документтери шарттары жана талаптарына ылайык зарыл түрдө аткарылышы керек.

4.2. Келишим аткарылышын бир тараптуу четке кагууга же келишим шартын бир тараптуу өзгөртүрүүгө жол коюлбайт, мыйзам документтеринде белгилеген абалдар мындан тышкары.

V. ЖАКТАРДЫН ЖООПКЕРЛИГИ

5.1. Көрсөтүлүп жаткан «Кызматтар» сапат, көлөмү «Аткаруучу» тарабынан туура эмес аныкталышы, алардын наркы туура эмес белгилениши жана өндүрүлүш абалдары аныкталганда «Аткаруучу» көрсөтүлүп жаткан «Аткаруучу»нун сапаты, ошондой эле алардын көлөмүн эсепке алган абалда кайра эсеп-кысап кылынган сумманын 20 пайызы көлөмүндө штраф төлөйт.

VI. КЕЛИШПЕСТИКТЕРДИ ЧЕЧҮҮ ТАРТИБИ

6.1. Келишпестиктер жана чырдуу маселелер келип чыккан абалда, тараптар, эрежелерге көрө, өз алдынча же район, айыл жана суу чарбасы бөлүмү катышуусунда аларды сотко чейин чечүү чараларын көрүшөт.

VII. КЕЛИШИМДЕРДИН АМАЛ КЫЛУУСУ

7.1. Ушул келишим тизмеден өткөрүлгөн күндөн баштап максатка ашат жана тараптар ушул келишим боюнча өз милдеттенмесин аткарганга чейин амал кылат.

VIII. АКЫРКЫ ЭРЕЖЕЛЕР

8.1. Ушул келишим тараптардын келишүүсүнө көрө же башка тарап келишим шартынын катаал түрдө бузган тагдырда, тараптардан биринин талабы боюнча сот тартибинде бекер кылуу мүмкүн.

IX. ТАРАПТАРДЫН ДАРЕГИ ЖАНА БАНК РЕКВИЗИТТЕРИ:

_____ (кол) _____ (Ф. А. А.)



Билиминди сынап көр!

1. Жарандык-укуктук келишими менен эмгек келишими ортосунда кандай жалпылык жана айырма бар?
2. Жарандык-укуктук келишими белгилерин айт.
3. Жарандардын менчик материалдык эмес укутарыны буза турган кишилерден руханий зыян жеткирилгендиги үчүн компенсация өндүрүү керекпи? Жообду негизде.
4. «Келишим», «контракт», «айырбаштоо» түшүнчөлөрү ортосундагы айырманы аныкта.
5. Кандай жарандык-укуктук келишимдерди билесиң? Алардын айырмасы эмнеде?

16-§. КЕРЕКТӨӨЧҮЛӨРДҮН УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕНМЕЛЕРИ

КЕРЕКТӨӨЧҮ

Кандайдыр товар алып жатканда, шаар транспорт кызматынан пайдаланып жаткан, театрға бара жаткан жана башкаларды аткарып жаткан адам товарлар, кызматтар керектөөчү эсептелинет. Ушул негизде керектөөчү эсептелебиз, анткени ар күнү товарлар сатып алабыз жана түрдүү кызматтардан пайдаланабыз.

Жогорку Кеңеш (Олий Мажлис) тарабынан 1996-жылы 26-апрелде кабыл алынган Өзбекстан Республикасынын «Керектөөчүлөрдүн укуктарыны коргоо жөнүндөгү» мыйзамда керектөөчү ушундай белгиленет:



Керектөөчү — пайда чыгарып алуу менен байланыштуу болбогон абалда жеке керектөө же менчик чарбада пайдалануу максатында товар сатып алуучу, иш, кызматка буюртма берүүчү же болбосо ушул ниетте болгон жаран (жеке жак).

**»Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндөгү»
Мыйзам, 1-статья**

«Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндөгү» мыйзам базарды керектөөчүлөр, башкача айтканда баардыгыбыздын кызыкчылыгыбызга моюн сундуруу максатында кабыл алынган.



1-тапшырма.

Жогоруда айтылган тартиптен келип чыгып, төмөнкү жактар керектөөчүлөрдү же жоктугун айт:

- бут кийим сатып алган жаран;
- дүкөнгө кирген жаран;
- Ташкенттен Самаркандга саякатка кетип жаткак чет эл жараны;
- үйүн ремонттоо үчүн жеке жак менен келишим түзүп жаткан жаран;
- кийинчерээк сатуу үчүн товар түрлөрүнөн сатып алып жаткан жаран;
- кийинчерээк базарда сатуу үчүн дыйкандан чоң өлчөмдө айыл-чарба продукциясын сатып алып жаткан жаран.

ТОВАР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ АЛУУ УКУГУ

Керектөөнүн эң кенири таралган тармактарынын бири алды-сатты Өзбекстан Республикасынын «Керектөөчүлөр укуктарын коргоого алынышы жөнүндө»гү Мыйзамында белгиленген эрежелердин негизги группаларын көрүп чыгабыз.



Касса чеги — товарды сатып алгандыгын же иш (кызмат) акы төлөнгөндүгүн ырастоочу, товар (иш, кызмат)дын баасы, акы төлөнгөн күн жана касса аппаратынын номери көрсөтүлгөн документ.

Товар чеги — товарды сатып алынгандыгы же иш (кызмат)тин акысы төлөнгөндүгүн ырастоочу товар (иш, кызмат)дын баасы, акы төлөнгөн күн жана сатуучунун аты жана жайгашкан (дареги) жөнүндөгү маалымат көрсөтүлгөн документ.

Мыйзамга ылайык («Товарлар жөнүндөгү маалымат» 6-статьясы) бул маалыматты сатуучу бериши керек. Товарлар жөнүндөгү маалыматтарда төмөнкүлөр көрсөтүлөт:

- негизги керектөө өзгөчөлүктөрү;
- иштеп чыгарылган күн;
- иштеп чыгаруучунун кепилдик милдеттери;
- кызмат кылуу (жарактык) мөөнөтү;
- сактоо усулу менен эрежелери;
- камсыздоо-түзөтүү иштерин аткара турган жана техникалык кызмат көрсөтө турган ишкананын дареги.



Сатуучу — алды-сатты келишими боюнча керектөөчүгө товар сата турган ишкана, уюм, мекеме же жеке ишкер.

ТОВАРДЫН СЕРТИФИКАТТАЛГАНДЫГЫ ЖӨНҮНДӨГҮ МАЛЫМАТТЫ АЛУУ УКУГУ

«Товарлар жана кызматтарды сертификатташтыруу жөнүндө»гү Мыйзамга ылайык керектөөчү үчүн көздөлгөн бардык товардын бааланышы жана белиленген талаптарга ылайыктуулугу тастыкталган учурда атайын документ ылайыкташтыруу сертификаты берилиши керек. Мында ке-

ректөөчү сатуучудан товар сертификатталгандыгы жөнүндө маалымат алуу укугуна ээ. Ушул белги товарда штрих-код жанында жайгашкан болуп, ушул продукция адамдар турмушу жана ден соолугу менен анын айлан-чөйрөсү үчүн коопсуз талаптар стандартына жооп бериш керек.



«Ылайыкташтыруу сертификаты» — сертификаттары продукциянын белгиленген талаптарына туура келишин ырастай турган документ.

Өндүрүүчү — керектөөчүгө сатуу үчүн товар иштеп чыгара турган ишкана, уюм, мекеме же жеке ишкер.

САТЫП АЛЫНГАН ТОВАРДЫ АЛМАШТЫРУУ ЖЕ КАЙТАРУУ УКУГУ

Сапатсыз же кемчилиги бар товар сатылганда, керектөөчү өз каалоосуна карап төмөнкүлөрдөн бирин талап кылууга акысы бар:

- товарды ошондой маркадагы (моделдүү, артикулдуу) жакшы сапаттуу товарга алмаштырып берүү;
- товарды башка маркадагы (моделдүү, артикулдуу) ошондой товарга алмаштырып, анын сатуу баасын кайра эсеп-кысап кылуу;
- сатуу баасын кемчилигине карап азайттыруу;
- келишимди бекер кылып, көрүлгөн зыянды төлөө.

Сатуу баасын кемчилигине карап азайтыруу ушуну түшүндүрөт, эгер сен кандайдыр кемчилиги болгон жазуу столун сатып алган болсоң, сатуучу болсо аны алмаштырып бере албаган же кемчилигин жоё албаган болсо, силер ушул кемчилиги болгондугу себептүү сатып алган буюмдун баасын төмөндөтүүгө акылуусуң.

«Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө»гү мыйзамга ылайык сатып алуучу 7 күндүк мөөнөттө товарды ошондой товарга алмаштырууга акысы бар. Эгер товар башка маркадагы ошондой товарга алмаштырып жаткан болсо, баалар арасындагы айырма болгону үчүн кайра эсептөө керек. Мисалы, сен апаңа туулган күнүнө карата кара түстүү сумка сатып алдың, бирок анын кийимине күрөң сумка туура келет. Бул абалда аны керек болгон сумкага алмаштырып бериши мүмкүн. Бирок дүкөндө сен зарыл сумка болбосо, сен сатып алынган товарды кайтарып жана ага төлөнгөн сумманы алышыңа мүмкүн. Бирок ушуну дагы эске тутуу керек,

сатуучунун товарды алмаштыруу же кайтарып берүү талабы, товар керектөөдө болбогон, бардык касиеттери жана сапаты сакталган негизде дагы ал ушул сатуучудан сатып алгандыгы далилденгенде (дүкөн чеги болгондо гана) кандырылат.

КЕРЕКТӨӨЧҮЛӨРДҮН МИЛДЕТТЕНМЕЛЕРИ

Өзбекстан Республикасы Жарандык кодексинин 401-статьясына ылайык, кардар алмаштырууну талап кылууга же алды-сатты келишимин аткаруудан баш тартууга акылуу болгон абалдардан тышкары, ага сатуучу тарабынан тапшырылган товарды кабыл кылышы шарт.

Кардар мыйзам документтеринде же алды-сатты келишимине каршы товарды кабыл албаса же кабыл алуудан баш тартса, сатуучу келишим шарттарын аткаруудан баш тартууга жана көрүлгөн зыянды каптоону талап кылууга акылуу.



Кардардын талабы менен товар жаңысына кандай абалдарда алмаштырып берилиши шарт?

1-жагдай.

Жаран планшет сатып алды жана оромун ачкан жок. Бир айдан соң аны дагы да кымбатына алмаштырып берүүлөрүн сурады.

2-жагдай.

Жаран кепил мөөнөтү 6 айлык фен сатып алды. Фен кемчиликтүү деталы болгондугу себептүү 6,5 айдан кийин иштен чыкты.

3-жагдай.

Жаран электр чайнегин сатып алды. 5 күн ичинде андан пайдаланды, кийин болсо дүкөндөн аны үшкүрүгү болгон чайнекке алмаштырып беришин сурады.



2-тапшырма.

Төмөнкү келтирилген жагдай менен тааныш жана сатуучунун аракеттерине баа бер:

Жаран Т. дүкөндөн оролгон рафинат кант пачкасын сатып алды. Аны үйүндө ачканда кант ордуна жакшы майдаланган тузду көрдү. Сатып алуучу дүкөнгө кайтып, чек жана ачылган пачканы көрсөттү жана акчасын кайтарып берүүнү талап кылды. Бирок сатуучу бул дүкөндүн айыбы эместигин айтып, акчаны кайтарып берүүдөн баш тартты.

Бул абалда сатуучу керектөөчү укугун буздубу? Эгер ушундай болсо Т. өз укуктарын кандай коргошу мүмкүн?



Билиминди сынап көр!

1. Ким керектөөчү эсептелет?
2. «Керектөөчү укуктарыны коргоо жөнүндө»гү Мыйзамдын негизги максатын айт?
3. Товар сатып алгандык же жумуш (кызмат) үчүн акы төлөгөндүктү ырастай турган документ кандай аталат?
4. Товарлар жөнүндөгү кабарларда кандай маалыматтар келтириши шарт?
5. Мыйзамга ылайык ким сатуучу эсептелет?
6. Ылайыктуулук сертификаты эмнени ырастайт?
7. Сапатсыз же кемчилиги бар товар сатып алган керектөөчүлөр эмнени талап кылууга акылуу?

17-§. ӨНДҮРҮҮЧҮ ТАРАБЫНАН ТОВАР САПАТЫНА БЕРИЛГЕН КЕПИЛДИК



ТОВАРДЫН ЖАРАКТУУЛУК КЕПИЛДИГИ ЖАНА МӨӨНӨТҮ

Өзбекстан Республикасынын «Керектөөчүлөр укуктарын коргоо жөнүндө»гү Мыйзамга ылайык узак мөөнөткө пайдаланыла турган бардык түрдөгү товарлар жана кызматтарга өндүрүүчү (аткаруучу) кепилдик мөөнөтү белгилөө керек. Кепилдик мөөнөтү товар же керектөөчүгө сатылган же кызмат көрсөткөн күндөн баштап эсептелинет. Эгер товар сатылган күндү аныктоого мүмкүнчүлүк болбосо, бул мөөнөт товар өндүрүлгөн күндөн баштап эсептелет.

Өндүрүүчү (аткаруучу) кепилдик мөөнөтү ичинде товар (кызмат)дын, ошол, бүтөөчү буюмдардын нормалдуу иштөөсүн (колдонушу, алардан пайдаланышы) камсыздоо шарт. Бүтөөчү буюмдардын кепилдик мөөнөтү, эгер мыйзам документтеринде башкача эреже белгиленген болсо, негизги буюмдун кепилдик мөөнөтүнөн кем болбостугу керек. Кепилдик мөөнөтү товар (кызмат)тын паспортунда же товарды сатуу же кызмат көр-

сөтүү убагында товар менен биргеликте керектөөчү берилүүчү башка документ көрсөтүлөт.

Дары каражаттары жана медицина буюмдарында, азык-түлүк жана күндөлүк химиялык товарларында алардын өндүрүлгөн убакты, жарамдык мөөнөтү жана аларды сактоо шарттары көрсөтүлгөн болушу керек. Сатуучуларга өндүрүлгөн убагы жана жарамдуулугу көрсөтүлбөгөн же жарамдуулук мөөнөтү өткөн товарларды кабыл алуу жана реализация кылуу чектелет.

ТОВАРДЫ КАБЫЛ КЫЛУУДАГЫ МИЛДЕТТЕНМЕЛЕР

Сатуучу кардарга алды-сатты келишимин бүтүндүгү жөнүндөгү шарттарга ылайык болгон товарды тапшырышы шарт. Алды-сатты келишиминде товардын бүтүндүгү белгиленбеген абалдарда сатуучу кардарга бүтүндүгү жумуш мамилеси адаттары же адатта коюлган бардык талаптар менен белгиленген товарды бериши шарт. Бүтүн болбогон товар тапшырылган тагдырда, кардар өз каалоосу менен сатуучудан сатуу наркын азайтып, товарды белгилүү мөөнөттө бүтүндөшүн талап кылуу укугуна ээ.

Эгер сатуучу белгиленген кардардын товарын бүтүн кылуу тууралуу бүтүн товарга алмаштырууну талап кылууга, алды-сатты келишимин аткаруудан баш тартса жана товар үчүн төлөнгөн акча суммасын кайтарып берүүнү, ошондой эле жеткирилген зыянды каптоону талап кылууга акылуу.

ТОВАРДЫН НАРКЫ ЖАНА КАМСЫЗДАНДЫРЫЛЫШЫ

Кардар өз эсебинен төлөөнү максатка ашыруу үчүн болгон аракеттерди аткарууга милдеттүү. Мисалы, акчаларды почта аркылуу жиберүү, акча каражатын өткөрүү боюнча каражаттар жана башка. Сатуу наркын төлөө милдеттенмеси алды-сатты милдеттенмесинин акчалуу мүнөзгө ээ экендигинен келип чыгат жана сатуучуга акча берүүдө көрүнөт.

Товардын сатуу наркы, кардар тарабынан сатуучуга берилиши керек болгон акча келишим жактары тарабынан белгиленет.

Товарды камсыздандыруу милдеттенмеси жактар ыраазылыгы менен алды-сатты келишиминде көздө тутулган абалдарда сатуучуга да, кардарга да жүктөлүшү мүмкүн. Мында камсыздандыруу милдеттенмеси келишим көрсөтүлүшү зарыл болгон шарттарга кирбейт.

Эгер келишимде сатуучу же кардар товарды камсыздандыруу милдеттенмеси көздө тутулган болсо, бирок анда камсыздандыруу шарттары жана товар камсыздандыруудан эң төмөн сумма белгиленбеген болсо, камсыздандыруу келишиминде көздө тутулган камсыздандыруу акчасы товар баасынан төмөн болушу мүмкүн эмес.

КЕРЕКТӨӨЧҮЛӨРДҮН УКУКТАРЫН КОРГОО ЖӨНҮНДӨГҮ МЫЙЗАМДАР

Кээде эң тажрыйбалуу сатып алуучу да кандайдыр бир нерсени сатып алгандан кийин, кандайдыр маселелерге дуушар болот: Көзгө илингис кемчилик, эстетикалык өзгөчөлүккө ээ кемчиликтери жана башкалар аныкталат.

Бул абалда сатып алуучу пайда болгон маселелерди биринчи кезекте товарды саткан, уюм менен чечүүгө умтулуп көрүшү керек. Ал өтүнүчтү аткаруудан баш тартканда сатып алуучу өз укуктарын коргоонун түрдүү жолдору бар. «Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө»гү «товарлар жана кызматтарды сертификатташтыруу жөнүндө», «Сертификаттоо жөнүндө», «Азык — түлүк продукциялары сапаты жана зыянсыздыгы жөнүндө»гү Мыйзамдар Өзбекстандын керектөө базарында маанилүү орун тутат. Сапатсыз товар сатып алынганда ушул мыйзамдар керектөөчүлөр укуктары менен кызыкчылыктарын мамлекет тарабынан коргоону камсыздайт.

Мамлекетибизде керектөөчүлөр укуктарынын мамлекет тарабынан коргоого алынышы камсыздоочу мекемелери бар:

- Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети алдындагы Өзбекстан мамлекеттик стандарттоо, метрология жана сертификация борбору («Уздавстандарт»);
- Саламаттыкты сактоо министрлиги;
- Мамлекеттик архитектура жана курулуш комитети;
- Экология жана табиятты коргоо мамлекеттик комитети;
- Менчиктештирүү, монополиядан чыгаруу мамлекеттик комитети;
- республика, облус, шаар жана район санитария-эпидемиология станциялары.

Алар керектөөчүлөрдүн даттануусун, арыздарын жана сунуштарын көрүп чыгышат, керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоп, сотторго кайрылы-

шат. Товарлар коопсуз болушуна жана алардын саптарына тиешелүү милдеттүү талаптарын белгилейт жана бул талаптардын сакталышы үстүнөн көзөмөлдү ишке ашырат, өндүрүп чыгаруучулар товарлары коопсуз болушу жана алардын сыпатына тиешелүү талаптар бузулганда алардын үстүнөн сотторго арызданат.



1-тапшырма.

Сениң оюңча, керектөөчүлөр төмөнкүлөр үстүндө кандай уюмдарга кайрылуу кылышы жана кандай чараларды көрүүсү керек:

1-жагдай.

Чет эл фирмасы жетекчилиги жергиликтүү базарды анын маркасы менн чыгарылып жаткан жасалма товарлардан коргоо, ошону менен компания соода борборун сактоо боюнча чаралар көрүлүшүн суранды.

2-жагдай.

Жаран С. дүкөн тарабынан бузулган балык консерва түркүмү сатылганы жөнүндө арыз менен кайрылды.

3-жагдай.

Жаран алды-саты келишимни жокко чыгаруу жана сатып алынган кемчилик менен иштеп чыгарылган кир жуугуч машинасы үчүн телөнгөн акчаларды кайтарып берүүдөн баш тарткан дүкөнгө арыз менен кайрылды.

4-жагдай.

Кафеге келгендер сапатсыз тамактар тууралуу арыз менен кайрылышты.

5-жагдай.

Жаран наабайканада жабылган нан продукциялары сапатсыздыгы үчүн арыз менен кайрылды.

Керектөөчүлөр укуктарын коргоо боюнча жамааттык бирикмелерине кайрылуу керектөөчүлөр укуктарын коргоонун дагы бир жолу болун эсептелет.



Керектөөчүлөр өз укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо максатында өз алдынча керектөөчүлөр бирикмесин түзүүлөрү мүмкүн.

Керектөөчүлөр бирикмелери өз аракетин мыйзам документтерине ылайык максатка ашыруучу жамааттык бирикме.

**«Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө»гү
Мыйзам, 30-статья.**

Мындай уюмдар мыйзамды атайын тааныштыруучу жана керектөөчүлөргө алардан мыйзамдык укуктарын коргоодо көмөктөшүүсү шарт. Акыркы учурда Республика керектөөчүлөр укуктарын коргоочу коом милдеттерди ишке ашырууда.

Керектөөчүлөр укуктарын коргоо жөнүндөгү мыйзам болушуна карабай, туура сатып алуу эң жакшы коргоо эсептелинет. Товарлар жана кызматтар базарын үйрөнүү, ошону менен мыйзамдык укуктары жана аларды кандай колдонууну билүү кандайдыр товарды сатып алуудан кийин пайда болуучу маселелерден кутулуунун эң жакшы усулу.



2-тапшырма.

Сен туристтик саякатка чыгуу үчүн досуң менен велосипед сатып алмакчы болдуң. Сатып алуудан алдын кабарды кандай топтойсуң?

КЕРЕКТӨӨЧҮЛӨРДҮН УКУКТАРЫН СОТ АРКЫЛУУ КОРГОО

Керектөөчү сотко кайрылып укуктарын коргошу мүмкүн. Сот бардык тармактар жана эң оболу соодада керектөөчүнүн анын укуктары бузулушунан коргоого милдеттүү.

Ошептип, ар бир керектөөчү өз кызыкчылыгын коргоо каражаттарына ээ. Бирок аларды билүү жана алардан пайдалана алуу керек.



2-тапшырма.

Жагдайды үйрөнүп, суроолорго жооп бер.

Жусуповдор үй-бүлөсү түстүү телевизор сатып алды. Бир канча жумадан кийин телевизор экраны көрсөтпөй калды. Келген телевизор түзөтүүчү уста экран күйгөнү жана аны түзөтүү өтө кымбатка түшөрүн айтты. Эртеси күнү Жусуповдор дүкөнгө барып, товарды берген сатуучуга кайрылды.

Жусуповдордун сатуучу менен жолугушуусун көз алдына келтир. Жусуповдор жана сатуучу эмне деп кайрылышы мүмкүн (алардын ордуна өзүңдү коюп көр)?

Сатуучу жардам берүүдөн баш тартканда Жусуповдор эмне кылуу керек? Эгер арыз жазмакчы болушса, кимге жиберүү керек? Катка кандай маалыматтарды киргизүү керек?

Жусуповдор атынан арыз жаз.



Керектөөчүлөрдүн укуктары бузулган учурда, ал сотко кайрылуу жасоого акысы бар. Доолор эгер мыйзамдарда башка эрежелер белгиленбеген болсо, жоопкер, керектөөчү жайгашкан жердеги же зыян жеткирилген жердеги сотко сунуш кылынат.

Керектөөчүлөр, өз укуктарынын бузулушу менен байланыштуу доолор боюнча, ошону менен товар (иш, кызмат)лар коопсуз болушу жана алардын сапаты үстүнөн көзөмөлдөрдү ишке ашыруучу мамлекет мекемелери, керектөөчүлөрдүн жамааттык бирикмелери керектөөчүнүн (керектөөчүлөрдүн белгисиз айланасы) кызыкчылыктарын көздөп козгото турган доо боюнча мамлекет бажы төлөөдөн бошотот.

«Керектөөчүлөр укуктарын коргоо жөнүндөгү»

Мыйзам, 29-статья.



3-тапшырма.

Күн нур чачып турган күнү микро райондогу бир канча үйдүн электр тармагында күчтөнүү көтөрүлдү. Лампочкалар күйдү, СД-плеерлер, телевизорлор, башка тейлөө техникалары иштен чыкты. Үй ээлери көчөгө чыкса — кубатты бөлүштүрүү шитинде камсыздоо иштери алып барылып жатканына күбө болушту.

Аялдар менен ремонтчулар ортосундагы абалга алардын ордуна өзүңдү коюп көр. Аялдар электриктерге кандай доолорду коюшат, ремонтчулар эмне деп жооп беришет? Күйүп калган техниканы ремонттоо үчүн ким акы төлөшү керек? Керектөөчүлөр укуктарын коргоо максатында кайсы жерге кайрылуусу керек?

18-§. ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МҮЛК УКУГУ

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МҮЛК ОБЪЕКТТЕРИ

Ар күнү жүз миңдеген адам өз ой пикирин көркөм же музыкалык чыгарма катарында чагылдыруу, изилдөөлөр формулалары же жадыбалдарын жазуу, ойлоп табуусу үлгүлүү нускасынын чиймелерин даярдоо жана башка максаттарда колуна таза кагаз алат. Мындай эмгек — интеллектуалдык эмгек, ал менен жаратылган чыгармалар болсо интеллектуалдык мүлк деп аталат.

Алгачкы интеллектуалдык мүлк түшүнчөсү 1967-жылда Дүйнөлүк интеллектуалдык мүлк уюму бекиткен Конвенцияга ылайык жарыя кылынды. Өзбекстан дагы ушул уюм мүчөсү болуп эсептелинет.

Эл аралык конвенциялар жана Өзбекстан Республикасы мыйзамдарына ылайык жана чыгармачыл иштер натыйжаларына карата атайын жеке жана мүлктүк укуктар жыйындысы **интеллектуалдык мүлк** деп аталат.

АВТОРДУК УКУГУ

Автордук укугу жарандык укуктун бир бөлүгү болуп, акыл эмгеги менен алакеттенген жарандар укуктарын коргоого багыталган.

Автордук укуктун максаты, көркөм кадыр кымбаты жана белгилөө усулу (проза. ырлар. ауди жазуулар ж.б.)на карабастан басып чыгарылган жана кол жазма формасындагы бардык чыгармаларга тиешелүү болот.

Аны жаратууда чыгармачыл эмгеги сиңген жак чыгарма автору эсептелинет. Чыгарма шериктештиктеги чыгармачылык эмгек түшүмү болсо, ал бардык авторлорго да тиешелүү болот.

АВТОРДУК УКУГУ МИЛДЕТТЕРИ:

— авторлордун мүлктүк, жеке мүлктүк эмес жана мыйзамдык кызыкчылыктарын коргоо;

— укук каражаттар жардамында илимий жана көркөм чыгармаларды жаратуу үчүн эң жакшы шарттарды жаратуу.

— көркөм жана илимий чыгармалардын коомдо кеңири колдонулушу.



Авторлук укук — илим, адабият жана искусство чыгармаларын жаратуу жана алардан пайдаланууда пайда болуучу мамилелерди тартипке салган жарандык укуктар нормалары жыйындысы.



1-тапшырма.

Төмөнкү келтирилген чыгарма интеллектуалдык мүлк объекти эсептелинеби? Бул абалда авторлор укуктары бузулганбы, же жоктугун аныкта. Алардын ишини интеллектуалдык эмгек натыйжасы деп айтуу мүмкүнбү?

Орто мектептин 10-класс окуучулары В. жана Н. бир жыл бою тарых мугалими лекциялары жана семинар машыгууларында темаларын тырышкаактык менен конспект кылышты. Окуу жылы акырында материалды бир аз кыскартып, аны тагыраак баяндап, тексттеги суроолор жана тапшырмалар менен толтурушту, ошондой эле республика жогорку окуу жайларына кирүүчүлөр үчүн колдонмо катары басып чыгарышты. Бирок китеп басыш чыгарылгандан кийин бул жеке эмгек чыгармасы эместиги жана авторлор 18 жашка толо электиги себептүү аны таркатууга жол коюшпады.



Чыгарма кимдин чыгармачылык эмгеги менен жаратылган болсо, ошол жаран чыгарманын автору деп эсептелет.

Илим, адабият жана искусство чыгармасына автордук укугу аны жаратуу фактысы боюнча пайда болот. Автордук укуктун пайда болушу жана ишке ашырылышы үчүн чыгарманы каттоодон өткөрүү же кандайдыр бир башка официалдуулукка амал кылуу талап кылынбайт.

Чыгарманын түп нускасында же нускасында автор катары корсотулган адам, эгерде башкача абал далилденбеген болсо, чыгарманын автору эсептелет.

***Өзбекстан Республикасынын Жарандык кодекси
1046-статья.***

АВТОРДУК УКУК БУЛАКТАРЫ

Ўзбекистон Республикасында илимий же адабий чыгармачылык тармагындагы мамилелер Конституция, Жарандык кодекс, «Автордук укугу жана укуктар жөнүндө» (1996-жыл 30-август). «Мүлк жөнүндө» (1992-жыл), «Электрон эсептөө машиналары үчүн жаратылган программалар жана маалыматтар базаларынын укугун коргоосу жөкүндө»гү (1995-жыл) мыйзамдар, Салык кодекси (1997-жыл) менен тартипке салынат.



Төмөнкүлөр автордук укугу объекттери эсептелинбейт:

- расмий документтер; (мыйзамдар, токтомдор ж.у.с.) ошондой алардын расмий котормолору;
- расмий символдор жана белгилери (желек, гербдер, ордендер, акча белгилери ж.у.с.)
- элдик оозеки чыгармалар;
- жөнөкөй кабар түсүндөгү күндөлүк жаңылыктарга тийиштүү же окуялар тийиштүү же учурдагы окуялар тууралуу кабарлар;
- адамдын индивидуал чыгарма жаратышына каратылган чыгармачыл аракети максатка ашырылбастан, белгилүү түрдөгү өндүрүүчү үчүн болжонгон техника каражаты жардамында алынган натыйжалар;

***Ўзбекистон Республикасынын Жарандык кодекси,
1044-статья.***





2-тапшырма.

Төмөнкү жагдайларды чечүү жолдорун табууга урунуп көр.

1-жагдай.

Телевидение комментарийлери чет элдеги окуялар жөнүндө алар даярдаган кабарды эфирге чыгаргандыгы үчүн коммерциялык телеканалды автордук укукту бузгандыкта айыптап сотко беришти.

Бул абалда автордук укук бузулганбы? Ушул материалды автордук укук объекти деп эсептөө мүмкүнбү?

2-жагдай.

Алты жаштуу С. балдар бакчасы тарбиячысы жардамында эл жомокторуна сүрөттөр түркүмүн даярдады. Мында тарбиячынын өзү сүрөт тартпай, сүрөттүн идеясын жана образдарын, өзгөчөлүктөрдү жана түстөрдү айтып турду. Кийин ал ушул сүрөттөрдү өз ишине кошуп басмадан чыгарды жана ал өз жардамысыз С. эч нерсе тарта албас эле, деп ойлоп, сүрөттөр автору катарында анын атыны көрсөтпөдү.

Ушул сүрөттөрдү автордук укук объекти деп эсептөө мүмкүнбү? Алты жаштуу бала чыгарма автору боло алабы? Бул абалда анын укуктары бузулганбы?

3-жагдай.

Басмакана автору Н.нын романын басмадан чыгаруу үчүн кабыл кылды. Кол жазма тексти редактор тарабынан текшерилип, тексттин каталары түзөтүлдү. Автордун уруксаты менен текст редактору тарабынан кыскартырылды жана сүрөтчү тарабынан сүрөттөр менен жасалгаланды. Китептин басмадан чыккан нускалары мукабачы тарабынан мукабаланды. Романдын биринчи басылышы тез сатылгандыгы себептүү басмакана авторго аны англис тилине которууну сунуш кылды. Автордун ыраазылыгы менен роман котормочу тарабынан англис тилине которулду.

Санап өтүлгөн кишилердин кайсы бири аткарган эмгеги үчүн авторлук укукка ээ болду?

АВТОРДУК УКУКТУН АМАЛ КЫЛУУ МӨӨНӨТҮ

Автордук укуктун амал кылуу мөөнөтү бүткүл жашоосу жана ал дүйнөдөн көз жумгандан соң 50 жыл мезгилинде сакталат. Автордук укук, автор аты жана чыгарманын кол тийгистигни коргоо укугу мындан сырткары, алар мөөнөтсүз коргоо кылынат. Автордоштукта жаратылган чыгармага болгон автордук укугу автордоштордун бүткүл жашоосу мезгилинде жана алар арасында эң узак өмүр көргөн жак дүйнөдөн кайткандан кийин 50 жыл мезгилинде амал кылат.

Авторлук укуктун амал кылуу мөөнөтү аяктагандан кийин чыгарма коомдук мүлккө айланат. Коомдук мүлк эсептелинген чыгармадан ар кандай жак автордук акысын төлөбөгөн абалда эркин пайдалануу мүмкүн.

АВТОРДУК КЕЛИШИМ

Автор чыгармасын түгөткөн соң, аны кең жамаатка тааныштырууга чечим кылды жана аны басмадан чыгаруу милдетин өз мойнуга алган ишкана менен келишим түздү.

Автордук келишими шарттарында басмага бериле турган анык укуктар, келишимдердин амал кылуу мөөнөтү жана төлөнө турган акы (калем акы) өлчөмү көрсөтүлөт. Бул шарттардан тышкары, автор жана басмакана зарыл деп эсептеген башка шарттарды да киргизүү мүмкүн.



Автордук келишим — даяр чыгарма же автор белгиленген мөөнөттө жаратууну өз мойнуна алган чыгармадан пайдалануу үчүн (коллективдүү авторлор) жана басмакана ортосунда түзүлгөн келишим.

АВТОРДУК УКУКТАРДЫН ЭЛ АРАЛЫК КОРГООГО АЛЫНЫШЫ

Өзбекстан Республикасында интеллектуалдык мүлк тармагындагы мамилелер эл аралык укук нормаларына негизделген абалда жана төмөнкү документтерден келип чыгып тартипке салынат:

- Адабий жана көркөм чыгармаларды коргоо жөнүндөгү Берн Конвенсиясы келишимдери (24.07. 1971-жыл);
- Автордук укугу жөнүндөгү Бүткүл дүйнөлүк конвенсия келишимдери (1952);
- КМШ чегинде түзүлгөн автордук жана түрдөш укуктарын коргоо жөнүндөгү келишимдер (10.02. 1995-жыл).



Төмөнкү элементтер автордук укутарыны коргоо белгилери эсептелет:

- 1) айлана ичине алынган латынча «С» тамгасы — ©;
- 2) айрым авторлук укуктары ээсинин аты;
- 3) чыгарма биринчи жолу жарыя кылынган жыл.

Автордук укуктары боюнча агенттик (Өз АУА) мыйзам документтери аткарылышы үстүтөн көзөмөлдү ишке ашырат.



Билиминди сынап көр!

1. Интеллектуалдык мүлк объекттеринин кандай түрлөрү бар?
2. Автордук укук кимдин кызыкчылыктарын коргойт? Автордук укуктарды коргой турган мыйзамдарды санап өт.
3. Чыгарманын автору же автордошу ким?
4. Өзбекстан авторлук укугу кандай мөөнөткө амал кылат?
5. Автордук келишими эмне? Ал кандай, ким менен жана кандай мөөнөткө түзүлөт?
6. Автордук келишимине кандай шарттар киритилиши шарт?

19-§. ЖАРАНДЫК ИШТИН СОТТО КӨРҮП ЧЫГЫЛУУ БАСКЫЧТАРЫ

Ушул сабакты үйрөнүп чыгуу натыйжасында сен:

- каалаган иш боюнча жарандык соттоо жараянынын баскычтары удаалаш билип аласың;
- жарандык сотоо жараяны (процесс) катышуучуларынын укуктары жана милдеттери менен таанышасың;
- жалпы эл алдында сүйлөө билим жана көнүкмөлөрүнөрдү өнүктүрөсүң;
- алынган билимдерди иш жүзүндө колдонууга умтулуп көрүшүнөр мүмкүн;

Иштин сотто көрүлүшү жарандык соттоо жараянын негизги баскычы эсептелинет, ал көп учурларда пайда болгон келишпөөчүлүктү чечүү менен аякталат. Биринчи инстанциядагы соттордо жарандык иштерди судьянын жеке өзү көрүп чыгат. Ушул сабакта сен жарандык иштин сотто көрүлүшүн эскерте турган процессте катышасың.

Иш фактыларынан келип чыгып, сага сунуш эткенине карап судья, доо ээси, жоопкер ролуна кирип кетүүгө аракет кыл жана жарандык укуктук негиздери боюнча алынган билимдерден пайдаланган абалда, мыйзамга ылайык жана бар болгон жагдайды эсепке алып, укук бузулушун туура чечүүгө аракет кылып көр.



Кардардын талабы менен товар башкасына алмаштырып берилиши шарт болгон абалдарды көрсөт.

1-жагдай.

С. багы бар огород сатып алды. Бирок жетиштирилген мөмөлөрдөн тартып, кала берсе үй ичиндеги буюмдар жана мебельге чейин дайыма уурдалышы анын кубанычына чек койду.

Мезгил аяктагадан соң С. үй алдына чоң жапайы жаныбарга көздөлгөн жасалма капкан койду, жер төлөгө болсо алмалар салынган кутуга тийген адам башына оор жүк түшө турган атайын курулма орнотту.

Январь айында С. ны милицияга чакырышты да жашы жете элек С. жана Д. га жеткирилген жаракаттарды түшүндүрүүнү талап кылышты. Өспүрүмдөрдүн ата-энеси С. ны

сотко берип, балдарды дарылоого сарпталган каражаттарды каптоону талап кылышты.

С. кошуналары анын короосунда тузак коюу ниети бар болгондугун тастыкташты. С. айыпты мойнуна алды, бирок доону кандыруудан баш тартты.

Бул абалда ким туура? Сот кандай чечимге келиши керек?

2-жагдай.

Эрте жазда С. кошунасы И.нин участкасыдан ажыратып туруучу жерине 20 мөмөлүү дарак отургузду. Бир канча жыл өткөндөн соң, дарактар өсүп, мөмө берди.

Мына ушунда тамырлары бир жерде, мөмөлүү бутактары болсо башка короодо болгон дарактардын мөмөлөрүн ким үзүшү керектиги үстүндө келишпөөчүлүк чыкты. И. мөмөлөрдү жыйноого акысы бар экендигин белгиледи, анткени дарак бутактары анын аянтын тосуп койгон, натыйжада бул жерлерде эч нерсе өспөй жатат.

С. И. нин участкасына кирип мөмөлөрдү жыйнап алмакчы болгондо, аны тилдеп жана үйдөн айдап чыгарды.

Эки кошуна келишпөөчүлүктү чечүү үчүн сотко кайрылышты жана моралдык жана материалдык зыянды каптоону талап кылышты.

Кошуналардын келишпөөчүлүгүн кандай чечкен болот элең? Алардан ким туура жана эмне үчүн? Сотко берилген доо акысын ким төлөшү керек?

ЖАРАНДЫК СОТОО ПРОЦЕССИ КАТЫШУУЧУЛАРЫНА ЖОЛ-ЖОБОЛОР

Иште катышып жаткан жактар төмөнкүлөргө акысы бар:

- иш материалдары менен таанышуу, алардан көчүрмөлөр алуу жана нускалар көчүрүү;
- иште катышып жаткан башка жактарга суроолор менен кайрылуу;
- сот иши жараянында пайда болгон бардык маселелер үстүнөн өз ой-пикирин билдирүү;
- сот чечиминен нааразы болуп, арыз берүү;

Доо ишинде катышып жаткан тараптар:

- жараяндын каалаган баскычында сот ишин токтотуу же аны тынч жол менен чечүүгө акысы бар, бирок жоопкердин аракеттери мыйзамга каршы болсо жана үчүнчү жактар кызыкчылыгын көздөсө, сот ишин токтотууга макул боло албайт.

СОТ ЧОГУЛУШУН ӨТКӨРҮҮ ТАРТИБИ

- судьялар чогулуштар залына кирип келе жатканда келгендер ордунан турат; сот чечими да ордунан турган абалда угулат;
- иште катышып жаткан жактар сотко кайрылуу жасаганда жана көрсөтмө берип жатканда ордунан турушат;
- залдагылардын бардыгы сот төрагасы буйруктарын сөзсүз аткарат;
- ар бир күбө башка-башка суракка тутулат, мында суралбагандар катышпайт;
- төрагалык кылуучу жарандык соттоо жараянында катышып жаткандардын бардыгынын алдында добуш чыгарып төмөнкүдөй ант ичүүнү талап кылат; «Соттоо иши боюнча мага белгилүү болгон бардык нерсени айтууга ант ичемин. Мында акыйкатты гана сүйлөймүн, акыйкаттан чыкпастыкка ант ичемин».

СОТ ИШИ КАТЫШУУЧУЛАРЫ

Катчы:

- сотко ушул иш боюнча чакырылгандардан кимдер келгени жана башкалардын келбегендик себептерин жыйнайт;
- сот иши протоколун (баяндамасын) жүрүтөт;

Судья (төрагалык кылуучу):

- сот составын жарыя кылат, иште катышып жаткан жактарга алардын каршылык билдирүү укугун түшүндүрөт;
- иште катышып жаткан жактарга алардын укуктары менен милдеттерин түшүндүрөт;
- сотто сурак кылынып жаткандардын жекелигин белгилейт жана көрсөтмө берүүдөн баш тарткандыгы үчүн жоопкерчиликке тартылышы жөнүндө эскертилет (жазма негизде). Жашы жете электер мындай жоопкерчилик жөнүндө эскертилбейт;

- катышуучулардын (сурак кылынышынан мурда) доо ээси жана жоопкерге болгон мамилелерди (туугандык мамилелери жана башка) аныктайт;
- сот иши жараянында пайда болгон маселелерди чечет, сот залында тартип орнотот.

Доо ээси:

- бузулган же келишпөөчүлүккө себеп болгон укуктарды коргоо үчүн көрсөтмөлөр берет.

Жоопкер:

- түшүндүрүүлөр берет, далил келтирет, өтүнүчтөрдү сунуш кылат;
- жеке же адвокат жардамында өзүнүн коргоо укугун ишке ашырат;
- сотко кошумча күбөлөр чакырылышын суранат.



Прокурор:

- сот иши убактында келип чыккан маселелер боюнча жыйынтык чыгарат.

Эксперт:

- өз жыйынтыгын жазма негизинде сунуш кылышы керек;
- эгер сот экспертизаны сапатсыз деп тапса, кайра экспертиза өткөрүлүшүн дайындоосу мүмкүн.

Күбөлөр:

- ар бири жеке сурак кылынат, сурак кылынган күбөлөр иш аякташына чейин чогулуштар залында калат;

- сот ишинде текшерилип жаткан абалдар боюнча аларга белгилүү болгон маалыматтарды берүүгө мажбур, мында бузуп көрсөтүүгө жол берилбейт;
- эгер күбө 16 жашка толбогон болсо, мугалим, зарыл болгондо ата-энеси да катышуусу керек.

ЖАРАНДЫК ИШТИ СОТТО КӨРҮҮ БАСКЫЧТАРЫ

1. Сот жараянын ачуу (судья).
2. Жараян катышуучуларын келгендигин текшерүү (катчы).
3. Сот чогулушу залынан күбөлөрдү чыгарып жиберүү (катчы);
4. Сот составын жарыя кылуу жана каршылык билдирүү укугун түшүндүрүү (судья).
5. Иште катышып жаткан жактардын алардын укук жана милдеттерин түшүндүрүү (судья).
6. Төрагалык кылуучу иш мазмунун баяндоо (доо ээсинин талаптарын коргоп жатканын: жоопкерге доо ээси талаптарыны тааныгандыгын жана эки тарапка ишти тынч жол менен түгөтүүнү каалап жаткандыгын сурап кайрылуу менен аякталат).
7. Доо кылып жаткандын түшүндүрүшү.
8. Прокурордун сөзү (доо ээси талаптары мыйзамдуулугун четке кагат же жактайт).
9. Күбөлөрдү сурак кылуу.
10. Эксперттен суроо.
11. Ишти көрүп чыгуунун аякталышы (төрагалык кылуучу иште катышып жаткандардан иш материалдарын кандайдыр бир нерсе менен толтурууну каалоолору же жоктугу үстүндө сурайт).
12. Сот сүйлөшүүлөрү (прокурор, доо ээси, жоопкердин чыгуулары).
13. Прокурор жыйынтыгы.
14. Соттун чечимин чыгаруу үчүн кеңеш бөлүмүнө чыгып кетиши.
15. Сот чечимин окуп уктуруу (төрагалык кылуучу чечим үстүнөн даттануу кылуу тартибин түшүндүрөт жана ушул иш боюнча сот чогулушун жабык деп жарыя кылат).

СОТ ЧЕЧИМИ БОЮНЧА АРЫЗДАРДЫ БЕРҮҮ ТАРТИБИ

Өзбекстан Республикасынын Жарандык процессуал кодексине ылайык биринчи инстансия соттунун ажырымы үстүнөн сот тарабынан ажырым тапшырылган күндөн баштап он эки күн ичинде жактар жана иште катышуучу башка жактар, ошондой эле катышууга чакырылбаган, бирок укук жана милдеттенмелери тууралуу маселе сот ишинде чечилген жактар апелляция инстансиясы сотуна соттун ажырым ишини кийинки аракетенишиге жолтоо кылуучу абалдарда соттун чечүүчү токтомунан жеке арыздар бериши, прокурор болсо протест келтириши мүмкүн.

Апелляция инстансия соту жеке арыз же жеке протестти көрүп чыгып;

1) ажырымды өзгөрүүсүз калдырууга, арыз же протестти болсо канаттандырбастыкка;

2) ажырымды бекер кылууга жана ишти мазмундук жактан көрүү үчүн биринчи инстансия сотуна жиберишке;

3) ажырымды бүтүндөй же бир бөлгүн өзгөртүрүүгө же болбосо бекер кылууга жана маселени мазмундук жактан чечүүгө акылуу.

Мыйзамдык күчкө кирген, апелляция тартибинде көрүлбөгөн чечүүчү токтомдорунан үстүнөн алар мыйзамдык күчкө кирген күндөн баштап алты ай ичинде жактар жана иште катышууга чакырылган башка жактар, ошондой эле катышууга чакырылбаган, бирок укук жана милдеттенмелери тууралуу маселе сот тарабынан чечилген жактар кассация тартибинде арыз бериши жана прокурор протест келтириши мүмкүн.



Билиминди сынап көр!

1. Жарандык иши боюнча сот жараянынын катышуучуларыны, алардын укук жана милдеттенмелерин айтып бер.
2. Сот ишини өткөрүүнүн удаалыгы тууралуу аңгеме кыл.
3. Доо жараянында сот ишинин кандай баскычта жактар сот ишин токтотуу укугуна ээби?

V-БӨЛҮМ. ЭМГЕК УКУГУ НЕГИЗДЕРИ



20-§. ЭМГЕККЕ ТИЙИШТҮҮ МАМИЛЕЛЕР

ЭМГЕК МАМИЛЕЛЕРИНИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Эмгек укугу укуктун эң орчундуу тармактарынан бири. Алар жумушчулар жана жумуш берүүчүлөр ортосундагы эмгек мамилелерин тартипке салуу да орчундуу орун тутат.

Эмгек жөнүндөгү мыйзам документтери Эмгек кодекси, Өзбекстан Республикасы мыйзамдары жана Олий Мажлис токтомдору, Өзбекстан Республикасы Президентинин указдары, Каракалпакстан Республикасы мыйзамдары жана Жокоргу Кенгес токтомдору, Өзбекстан Республикасы өкмөтүнүн жана Каракалпакстан Республикасы өкмөтүнүн токтомдору, мамлекет бийлигинин башка өкүлдүк жана аткаруу органдары өз ыйгарымдыктары тегерегинде кабыл кылган токтомдордон турат.



Ар бир адам эмгек кылуу, эркин кесип тандоо, адилетүү эмгек шарттарында иштөө жана мыйзамда белгиленген тартипте жумушсуздуктан коргонуу укугуна ээ.

Сот өкүмү менен дайындалган жазаны өтөө тартиби же мыйзамда көрсөтүлгөн башка абалдардан тышкары милдеттүү эмгекке жол коюлбайт.

***Өзбекстан Республикасынын Конституциясы,
37-статья.***

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы жана Эмгек кодексине көрө бардык жарандар эмгек укуктарына ээ болушу жана алардан пайдаланууда тең мүмкүнчүлүктөргө ээ. Жынысы, жашы, ыркы, улуту, тили, социалдык келип чыгуусу, мүлктүк абалы жана мансабы, динге болгон мамилеси, ынанымы, жамаат бирикмелерине тийиштүүлүгү, ошондой эле кызматкерлер жөндөмдүүлүгү жана алар эмгегинин натыйжаларына тийиштүү болбогон башка жактарына карап эмгеке тиешелүү мамилелер тармагында ар кандай чектөөлөлөргө же артыкчылыктар берилишине жол коюлбайт жана ал кемсинтүү деп эсептелинет.

Эмгек тармагында өзүнү кемсинтилген деп эсептелген жак кемсинтүүнү жоюуну кылуу жана өзүнө жеткирилген материалдык жана руханий зыянды каптоо тууралуу арыз менен сотко кайрылуусу мүмкүн.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы жана Эмгек кодексине ылайык укукту тартипке салуунун төмөнкү принциптери белгиленген:

- ар бир адам эмгек кылуу;
- эркин жумуш тандоо;
- чыныгы эмгек шарттары негизинде жумуш жана мыйзамда белгиленген тартипте жумушсуздуктан коргонуу;
- өз эмгеги үчүн акы алуу;
- мөөнөт чек арасы белгиленген иш убактысыны орнотуу, бир катар кесиптер жана жумуштар үчүн иш күнүнү кыскартуу, ар жумада дем алуу күндөрү, майрам күндөрү, ошондой эле акы төлөнүүчү жылдык отпускалар берүү аркылуу камсыздалган дем алуу;
- коопсуздук, гигиена талаптарына жооп берүүчү шарттарда эмгек кылуу;
- кесипке даярдоо жана көнүкмөсүн ашыруу;

- жумуш менен байланыштуу саламаттыгы же мүлккө жеткирилген зыяндын ордун каптоо;
- профсоюз уюшмалары жана кызматкерлер жана эмгек жамааттарынын кызыкчылыгын бириктирген башка мекемелерге биригүү;
- карыганда, эмгек жөндөмдүүлүгүн жоготкондо, багуучусунан айрылганда жана мыйзамда көздө тутулган башка абалдарда социалдык жөлөктөр алуу;
- өзүнүн эмгек укутарын коргоо, сот аркылуу жана жогорку юридикалык жардам алуу;
- жамааттарга тийиштүү эмгек келишпестиктеринде өз кызыкчылыгын колдоо укугуна ээ.

Көптөгөн миң жылдыктар бою адамзат материалдык жана руханий байлыктар жаратып, өз аракетин өнүктүрүү жана өркүндөтүү жолун басып өттү. Эмгек гана адамда өзүнүн ниет жана каалоолорун максатка ашыруу, коомдо өз ордун табуу, адам катарында өз ордуну аныктап алуу мүмкүнчүлүгү пайда болот. Эмгек жараянында тартипке алуу, уюшкактык, башка адамдар менен шериктештик кылуу жөндөмдүүлүгү сыяктуу пайдалуу сапаттар пайда болот.

Эмгек укугу укуктун эң орчундуу тармактарынан бири. Ал кызматкерлер жана жумуш берүүчүлөр ортосундагы мамилени тартипке салып турууда негизги орунду ээлейт.



Эмгек укугу — эмгек аракети жараянында пайда болуучу адамдар арасында мамилелерди тартипке салуучу укук тармагы.

Эмгекке тиешелүү мамилелер — кишилер арасында мамилелер болуп, эмгек аракети жараянында пайда болот жана белгиленген эмгек тартибине баш ийүүсүнө негизделет.

ЭМГЕК ЖӨНҮНДӨГҮ МЫЙЗАМ ДОКУМЕНТТЕРИНИН МИЛДЕТТЕРИ

Адамдар турмушу жана өнүгүшү үчүн керектүү болгон бардык нерсе эмгек менен жаратылат. Мындан коом жана өзгөчө ар бир инсандын турмушунда эмгекке тиешелүү мамилелер ойной турган ролду даана белгилүү болот. Эмгек процессинде пайда болгон коомдук мамилелерди

тартипке салбай, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана өз учурунда иштей тургандардын материалдык жана маданий даражасын жогорулатып болбойт. Ошентип, эмгек жөнүндөгү мыйзам документтеринин милдеттери:

- жумушка кабыл алуу тартибин тартипке салуу жана эмгек келишимин жокко чыгаруу;
- адилеттүү жана коопсуз эмгек шарттарын жаратуу;
- кызматчылардын эмгек укуктарын коргоо;
- эмгек кылып жаткандардын ден соолугун коргоо;
- эмгек жана жалпысынан бүткүл иштеп чыгаруу эффективдүүлүгүн камсыздоо;
- мамлекеттин бүткүл элдин материалдык жана маданий даражасын жакшылоо эсептелинет.



ЭМГЕК МЫЙЗАМ ДОКУМЕНТТЕРИНИН БУЛАКТАРЫ

Эмгек укугунун негизи болуучу булактары Конституция менен Эмгек кодекси, алардын мамиледе болушу бүткүл Өзбекстан Республикасы аймагына сунуш кылынат да Адам укуктарынын Жалпы Декларациясы (23-статья), Эл аралык эмгек уюмунун конвенциясы (2-статья). Республика Президент указдары, мыйзамдар жана Министрлер Кабинетинин чечимдери, башка тармактык келишүүлөр жана жамаат келишимдери эсептелинет.

Эмгек укугунун өзгөчөлүгү төмөнкүдөн турат, турмуштагы ар кандай маселе, эгер мындай чечим Эмгек кодекси эрежелерине каршы болбосо жана кызматкердин абалын жамандаштырбаса эмгек келишими (контракт) негизинде чечилиши мүмкүн.

Тескери абалда контракт мыйзамсыз эсептелинет. Мисал үчүн, акционердик коомдо 9 саатка созулган жумуш күнү белгиленген, бул болсо эмгек жөнүндөгү мыйзамдуулуктун бузулушу болуп эсептелинет.

ЭМГЕК МАМИЛЕЛЕРИНИН СУБЪЕКТТЕРИ

Эмгекке тиешелүү мамилелер катышуучулары (субъекттери) төмөнкүлөр эсептелинет.

- **кызматкер:** 16 жашка толгон, эмгек келишими негизинде иштеп жаткан Өзбекстан Республикасынын жарандары, чет эл жарандары менен жарандыгы болбогон жактар;
- **иш берүүчү:** мүлкчүлүк формасынын кандай болушуна карабастан ар кандай ишкана менен 18 жашка толгон жактар;
- **эмгек жамааты:** эмгек келишими негизинде иштеп жаткан ишкана кызматкерлери;
- **кызматкер менен иш берүүчүлөрдүн өкүлдүк мексmeleri:** профсоюздук уюмдар менен алардын ишканалардагы шайлап коюлуучу мекемелери.



Бардык жарандар эмгек укуктарына ээ болушу жана алардан пайдаланууда тең мүмкүнчүлүктөргө ээ...

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 6-статья.

Ар бир адамдын эмгек укуктарын коргоо кепилденет, бул коргоо эмгек жөнүндөгү мыйзам документтерине баш ийүүнү текшерүүчү жана күзөт кылуучу органдар, ошондой эмгек карама каршылыктарын күзөтүүчү органдар тарабынан максатка ашырылат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 8-статья.

ЭМГЕК УКУГУНУН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Укуктун башка тармактарында болгондой эле эмгек укугунда да жумуш берүүчүлөр менен кызматкерлер сакташы милдеттүү болгон эмгекке тиешелүү мамилелердин негизги принциптери белгиленген:

- **Эмгек эркиндиги принциби:** милдеттүү эмгекти тыюу салуу, ал ар бир адам өзүнүн эмгекке жөндөмдүүлүгүнөн пайдалануу укугунда ээ, ошондой эле жарандардын эмгек кылуу милдети мыйзамда көздө тутулбастыгын түшүндүрөт.

- Эмгек кылуу укугун камсыздоо, жумушсуздуктан коргонуу принциптерин: мамлекеттик мекемелер аны алууга каалоо билдирген бардыгына туура келүүчү жумушту сунуштоо үчүн бардык чараларды көрүүгө милдеттүү. Жумуш издөө убактында жумушсуздук боюнча жөлөк акча төлөнөт.
- Эмгекте жана жумуш менен камсыздоодо тең укуктуулукту камсыздоо принциби: эмгекте дискриминация кылууга, аялдар менен эркектерге акы төлөөдө, рассалык белгилери боюнча, жарандыгы болбогон жактарга караганда мамлекеттин иштеп жаткан жарандарына көбүрөөк укуктар берүү жана башкаларга тыюу салуу.
- Эс алуу, эмгекти коргоо укугун камсыздоо принциби: эмгек мыйзам документтеринде жарандардын дем алуу укугу көздө тутулган, ага ылайык аларга жумуш орду менен орточо эмгек акы сакталган абалда жылдык отпускарлар берилет.
- Эмгек укуктары менен эркиндиктерин коргоо укугун камсыздоо принциби жана башка.





Эмгек кодекси боюнча төмөнкү абалдарда эмгек кылуу милдеттүү эсептелбейт; аскердик же альтернативдик кызматты өтөө мезгилинде; өзгөчө абал шарттарында; сот өкүмү күчкө кириши негизинде.



Төмөнкү маселелерди чечмеле:

1-жагдай.

Башынан жаракат алгандан кийин жумушчу М. бат-бат баш ооруусуна кабылды жана ошол убакытта иштей албады. Бул жөнүндө анын медициналык картасында кеңири жазылган эле. Бирок бул жазуу М.нын турмушунда терс роль ойноду: ага камкордук кылып жаткандыгын шылтоо кылып, эч кайсы жерге жумушка албады.

Бул абалда эмгек мыйзамдуулугу бузулганбы? Демократиялык коомдун кайсы мыйзамы азыркы абалда бузулган?

2-жагдай.

Автомобиль айдоочусу альтернативдик кызмат өтөө учурунда сержант М. өзү кызмат кылып жаткан ишкананын көмөкчү короосу аймагын тазалоодон баш тартты. Ишкана директору М.га буга чейин жумушка тиешелүү эскертүү болбогонуна карабай М.ны квартал үчүн сыйлыктан ажыратуу жөнүндө буйрук чыгарды.

Ким туура? Келишпөөчүүлүктү чечүүгө тиешелүү өз ой-пикиринди айг. Демократиялык коомдо мыйзамдарды армияда колдонуу мүмкүнбү, сен эмне деп эсептейсиң?



Билиминди сынап көр!

1. Ўзбекстан эмгек мыйзамдары милдеттерин санап бер.
2. Эмгек укугунун өзгөчөлүгү эмнеден турат?
3. Эмгек укугунун негизги булактарын санап бер.
4. Эмгек укугу субъекттери кимдер?
5. Эмгек укугунун «эмгек эркиндиги» принциби эмне?
6. Эмгек кылуу укугун камсыздоо кандай жолдо максатка ашырылат?

21-§. ЖУМУШКА КАБЫЛ АЛУУ

ЭМГЕККЕ ТИЙИШТҮҮ МАМИЛЕЛЕР ТАРМАГЫНДА КЫЗМАТКЕРЛЕР КЫЗЫКЧЫЛЫГЫН КОРГОО

Базар мамилелерин өнүктүрүү шартында эмгек келишимин түзүп жаткан тараптардын ар бири ишкана иштерин жакшылоого аракеттенет анткени мында ар бир кызматкердин жыргал турмушу дагы жакшырат. Ошону менен бирге эмгек ишмердүүлүгү процессинде эмгек укугунун атайын нормаларын колдоо себеби боюнча келишпөөчүлүк жана каршылыктар келип чыгышы мүмкүн.

Эмгек кодекси боюнча (21-статья, 1-бөлүм) эмгекке тиешелүү мамилелерде кызматкердин кызыкчылыгын коргоону ишканадагы профсоюздук уюмдар, алардын шайлап коюлуучу мекемелери (профсоюздук уюмдары комитеттери), эмгек чырлары комиссияларындагы район жана шаар соттору ишке ашырышы мүмкүн. Ишканада кызматкерлер кызыкчылыгын коргогон уюмдардын ишмердүүлүгү аларды шайлаган кызматкерлердин чечими менен гана түгөтүлүшү мүмкүн.

ЭМГЕК КЕЛИШИМИ

Жумушчу жана иш берүүчүнү өз ара укук милдеттенмелерин иш берүүчүнү өз ара укук жана милдеттенмелерин аныктоодо коллектив жана жеке тартиптеги **эмгек келишими (контракт)** орчундуу орун тутат. Ал эмгек мамилелери пайда болушу үчүн негиз болуп кызмат кылат.



Эмгек келишими — белгилүү адистик, тажрыйба, тараптардын келишүүсү менен белгиленген шарттарда ички тартипте сактоо менен бирдикте мансабы боюнча иштерди аткаруу жөнүндө кызматчы менен иш берүүчү ортосундагы келишүү.

ЭМГЕК КЕЛИШИМИНИН ШАРТТАРЫ

Эмгек келишими, эгер тараптар алардын укук менен милдеттерин берилген шарттарга туура келишине жетишкен болсо, түзүлгөн болуп эсептелинет.

Тараптар тарабынан иштеп чыгуучу шарттар көп сандуу, ушуга байланыштуу эмгек мыйзамдуулугу эки топтогу шарттарды көрүп чыгат: не-

гизги жана кошумча. Кошумча шарттар толук келишип жаткан тараптарга байланыштуу жана мыйзамдуулук жагынан чектелбейт.

Төмөнкүлөр иш берүүчүлөр болушу мүмкүн:

- ишканалар, алардын курамдык бөлүмдөрү өз жетекчилери көрүнүшүндө;
- мүлктүүнүн өзү бир убакта жетекчи болгон жеке менчик ишканалар;
- он сегиз жашка толгон айрым жактар мыйзам документтеринде көздө тутулган абалдарда;
- Өзбекстан Республикасы Министрлер Мекемеси тарабынан белгиленген тартипте кызматчылар жалдаган жеке тартиптеги мекемелер.

Ар бир кызматкер:

- өз эмгеги үчүн мыйзам документтеринде Эмгекке акы төлөө жалгыз тариф сеткасынын биринчи разряды боюнча белгиленгенинен аз болбогон ченемде акы алуу;
- мөөнөттөрү чеги белгиленген иш убактысын орнотуу, бир катар кесиптер жана жумуштар үчүн иш күнүн кыскартуу, ар жумалык дем алуу күндөрү, майрам күндөрү, ошондой акы төлөнүүчү жылдык отпускарлар берүү аркылуу камсыздалган дем алуу;
- кесипке даярдоо, кайта даярдоо, кесипкөйлүгүн ашыруу;
- жумуш менен байланышта ден соолугунан же мүлкүнө жеткирилген зыян ордун каптоо;
- профсоюз уюшмаларына, кызматчылар эмгек жамааттары кызыкчылыктарын көздө тутуучу башка мекемелерге биригүү;
- карыганда, эмгек жөндөмүн жоготкондо, багуучусунан айрылганда жана мыйзамда көрсөтүлгөн башка абалдарда социалдык көмөк алуу;
- өзүнүн эмгек укуктарын коргоо, сот аркылуу коргоого алуу жана жогору юридикалык жардам алуу;
- жамааттарга тиешелүү эмгек чырларында өз кызыкчылыгын колдоо укугуна ээ.

Иш берүүчү;

- ишкананы башкаруу жана өз ыйгарымдуулугу тегерегинде өз алдынча чечимдер кабыл алуу;
- мыйзам документтерине ылайык жеке тартиптеги эмгек келишимин түзүү жана бекер кылуу;

- эмгек келишиминде шарт кылып көрсөтүлгөн жумушту аткарууну кызматчыдан талап кылуу;
- өз кызыкчылыктарын коргоо үчүн башка иш берүүчүлөр менен бирге коомдук бирикмелерди түзүү жана мындай бирикмелерге мүчө болуу укугуна ээ.

Эмгек келишими түзүлгөндөн кийин буйрук чыгарылат, ал кызматкер кол койдурулуп кабардар кылынат. Ишке кабыл алуу келишиминде көрсөтүлгөн күндөн баштап эсептелинет.

ЭМГЕК КЕЛИШИМИ:

- белгисиз мөөнөткө;
- белгилүү мөөнөткө (беш жылдан ашуун болбогон);
- белгиленген жумушту аткаруу убактында түзүлөт.

Өзбекстан Республикасынын эмгек мыйзам документтерине ылайык адамдын эмгекке жөндөмдүүлүгү (башкача айтканда эмгекке болгон өз укугун ишке ашыруу жөндөмдүүлүгү) 16 жаштан башталат.

Жаштарды эмгекке даярдоо үчүн жалпы билим берүүчү мектептери, атайын орто, кесип-өнөр окуу жайларынын окуучуларын алардын ден соолугуна жана руханий жана ахлактык өсүшүнө зыян жеткирбей турган, билим алуусуна тоскоол жеңил ишти окуудан бош убактында аткарышы үчүн алар он беш жашка толгондон соң ата-энесинин биринин ыраазылыгы менен же ата-энесин ордун басуучу жактардын биринин жазма ыраазылыгы жумушка кабыл кылууга жол коюлат.



1-тапшырма.

Өз ара ролдорду (кызматкер менен иш берүүчү) бөлүшүтүрүп алгыла жана жашы жете электи жумушка кабыл алуу жөнүндөгү эмгек келишими текстин түз. Мындай жашта иштин өзгөчөлүгүнө маани бер.



Эмгек келишими жазма формада түзүлөт...
...Эмгек келишими бир түрдүү күчкө ээ болгон азы менен эки нускада түзүлөт жана ар бир жакка сактоо үчүн тапшырылат.

Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси, 74-статья.



2-тапшырма.

Келишкен түрдө, кызматкер менен жумуш берүүчү ортосунда келишпестикти чечүү үчүн өз вариантыңды сунуш кыл. Пайда болгон келишпестиктин алдын кандай кылып алуу мүмкүндүгүн белгиле.

Жагдай.

Завод директору мурдагы классташы, азыр да жогорку квалификациялуу адис А. ны көңүлдүү күтүп алды.

Анын мектепти бүтүргөндөн кийинки турмушу жөнүндө сурап-сүрүштүрдү, мектеп жылдары, институттагы окуу доорун эстеп, директор А. ны тезинен жумушка кабыл алууну буюрду.

— Расмиятчылыктар кийинчерээк деп колун шилтеп кызматкерлер бөлүмү башчысына...

Бир айдан соң достор эмгек акы өлчөмүн, жумуш убакты, жана шарттарын аныктоо учурунда пикир келишпестик болуп калды. Акырында А. өз каалоосу менен жумуштан кетти. Мурдагы достор душман болуп ажырашты.

Окуялар мындай аякталганын алдын кандай негизде алуу мүмкүн болоор эле? Ишканага ишке киришүү алдында А. кандай кемчиликтерге жол койду?



Билиминди сынап көр!

1. Кызматкерлер кызыкчылыгын кайсы мекеме коргойт?
2. Эмгек келишимине кандай шарттар киритилиши шарт?
3. Эмгек келишими кандай мөөнөткө түзүлөт?
4. Кызматкерлер канча жаштан жана кандай шарттарда жумушка тартуу мүмкүн?
5. Эмгек келишимине кандай кошумча шарттар киритилиши мүмкүн?
6. Ким жумуш берүүчү боло алат?

22-§. ЭМГЕКТИ КОРГООГО АЛУУ

ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕКТЕРДИ ЖУМУШКА КАБЫЛ АЛУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Окуучулардын эмгек тарбиясы, аларды акырындап эмгекке тартуу максатында мыйзамдуулук тарабынан жашы жете электерди жумушка жайгаштырууга уруксат берилет. Мында ден соолугуна зыян жеткирбей турган жана мектептеги окуу жараянына тоскоолдук кылбай турган жеңил эмгекти берүү, ошондой эле ата-энесинин биринен же алардын ордун басуучу жактын уруксаты албетте шарт эсептелинет. Соңку шартты ушуну менен түшүндүрсө болот, ата-энеси өспүрүмдү жумушка жайгаштыруудан алдын жумуш шарттары менен таанышып жана ден соолугуна коркунуч болгон абалда, контракты түзүүдөн баш тартууга болот.

Өспүрүм турмуштук тажрыйбасы жоктугу себептүү келечектеги жумушунда бар болгон жагымсыз шарттарына маани бербестиги мүмкүн.

ЖУМУШКА КАБЫЛ АЛУУ:

15 жаштан:

- ата-энесинин биринин жазма ыраазылыгы менен (анткени ата-энеси жумуш шарттарын билүүсү жана аларга ыраазы болуусу керек);
- отпуску убагында же окуу убактынан бош болгондо;
- толук болбогон жумуш күнү шартында (жумасына 12 сааттан көп болбогон);
- жеңил эмгекти аткаруу үчүн (бир убактын өзүндө 4,1 кг дан көп болбогон жүктөрдү ташуу);

16 дан 18 жашка чейин:

- ата энесинин биринин жазма ыраазылыгы менен.
- толук болбогон жумуш күнү шартында (жумасына 24 сааттан көп болбогон);
- жеңил эмгекти аткаруу үчүн (бир убактын өзүндө 4,1 кг дан көп болбогон жүктөрдү ташуу) эмгекти аткаруу үчүи (туруктуу бир убакытын).

ЖУМУШКА КАБЫЛ АЛУУДАГЫ КОШУМЧА КЕПИЛДИК ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР



- 16 жаштан 18 жашкаче болгон жактардын жумуш убактысы жүктөрдү колдо көтөрүү жана ташуу менен байланышта болгон иштер болсо, алар үчүн жүк көтөрүү жана ташуу нормасынын чеги 4,1 кг дан артык болбостугу, ошондой алар дүкөн арабасы жана вагонетка жардамында жүк ташууга тартпоо керек.
 - 16 жашка чейин болгон жашы жете электер жумуш убактысын үчтөн бир бөлүгү, жүктөр колдо көтөрүү жана ташуу менен байланышта болгондо, колдо жүк көтөрүү жана ташуу нормаларынын чеги: уул балдар үчүн — 6,5 кг, кыз балдар үчүн — 3,5 кг дан оор болбостугу керек.
 - 16 жашка чейин болгон жашы жете электердин жумуш убактысы жүктөрү колдо көтөрүү мене байланышта болгондо, алар үчүн жүк көтөрүү жана ташуу нормасынын чеги 2 кг дан оор болбостугу керек.
 - 16 жашка чейин болгон жашы жете электерге дүкөн арабасы жана вагонетка жардамында жүк ташууга уруксат бербейт.
- («Он сегиз жашка толбогон жактар көтөрүүлөрү жана ташуулары мүмкүн болгон оор жүк нормаларынын чеги белгилеш жөнүндө»гү Устав*

КЕҢЕШТЕРИБИЗ

ЖУМУШ ИЗДЕП ЖАТАМЫН

Практикалык тажрыйбага ээ болбой туруп, көңүлгө жага турган, жандакалса адистик боюнча жумуш табуу өтө кыйын. Бирок бул нерсе сага жумуш тапканга чейин отура бер дегени эмес. Эгер бүткүл Ўзбекистанда болбосо да, өзүң жашаган райондордо жумуш табуу каалооң жөнүндө жарыя бер:

- жарыя (бул үчүн ажыратылган жерлерге) жабыштырып чык.
- жумуш бар-жоктугу жөнүндө суроо мекен мамлекеттик жана жеке ишканаларга кайрыл.
- район эмгек биржасына барып көр.
- газетадагы жарыяларды күзөтүп бар.

Эң кызыктуу шарттарда сунуш кылынган жумуштан, эгерде аны контрактка кол коюсуз шартсыз сунуш кылса, баш тартканың макул. Көпчүлүк абалдарда мындай жумушка «кабыл алуу» бир канча убакыттан кийин иштеген учурга акча төлөбөй, шылтоо табып, сени жумуштан бошотуу менен аяктайт.



Билиминди сынап көр!

1. Эмгек укугунун негизги булактарын санап бер.
2. Эмгек укугунун өзгөчөлүктөрү эмнеден турат?
3. Эмгек мамилелери кандай принциптер негизинде курулат? Эмгек мамилелери жактарын санап бер.
4. Эмгек мамилелери тармагында кызматкерлер кызыкчылыгын кайсы мекемелер коргоого алат?
5. «Милдеттүү эмгек» дегенде эмнени түшүнөсүң?
6. «Эмгек келишими» түшүнчөсүнө мүнөздөмө бер. Ал кандай формада түзүлүшү мүмкүн?
7. Эмгек келишими оозеки формада түзүлөбү?
8. «Эмгек келишими» жана «контракт» түшүнчөлөрү ортосунда айырма барбы?
9. Эмгек келишимин эмне үчүн түзүү зарыл?
10. Эмгек келишими текстине кандай шарттарды киритүү керек?
11. Канча жаштан баштап ишке кабыл алынат?

23-§. ЖУМУШКА КАБЫЛ КЫЛЫНГАНДА ДОКУМЕНТТЕРДИ РАСМИЙЛЕШТИРҮҮ

ЖУМУШКА ЖАЙГАШУУ ҮЧҮН ЗАРЫЛ БОЛГОН ДОКУМЕНТТЕР

Эмгек мыйзамдуулугу менен жумушка кабыл алууда администрация талап кылуусу шарт болгон документтердин анык тизмеси белгиленген. Иш берүүчүгө жумушка кабыл алууда мыйзамда көздө тутулбаган документтерди талап кылууга катуу тыюу салынат.

Жумушка кабыл алуу администрация буйругу менен расмийлештирилет, буйрук албетте кызматкерге билдирилип, бул жөнүндө тил кат алынат. Буйрукта штат жадыбалына ылайык кызматкер кабыл алынган орун анык аты көрсөтүлүшү керек. Буйрук боюнча эмгек дептерчесине да жазып коюлат. Жумуштун башталышы адатта эмгек келишимин түзүүдө администрация менен келишип белгиленет. Бирок буйрук чыгышын же эмгек келишимин расмийлештүрүүгө карабастан, чындап жумушка түшүү эмгек тапшырмаларын аткара башташы эсептелинет.

Ошентип иш берүүчү кызматкерден төмөнкү документтерди талап кылууга милдетүү.

15 тен 16 жалшка чейин:

- ата энесинин бирөөсүн же опекундун биринин жазма ыраазлыгы;
- окуу жайынан маалыматнама (ал чындап ушул мектептин окуучусу экендиги жөнүндө, окуу убакыты көрсөтүлгөн абалда);
- төрөлгөндүгү жөнүндө күбөлүк;
- ден соолугунун абалы жөнүндө маалымат.

16 дан 18 жашка чейин;

- жашоо жеринен маалымат же паспорт (тургун же убактынча каттоо белгиси менен);
- армияга чакырылуучунун күбөлүгү (коргонуу бөлүмүндө);
- маалымат же адистиги боюнча документ;
- ден соолугунун абалы жөнүндө маалымат.

18-жашта:

- паспорт (тургун же убактынча каттоо же турак жайы боюнча эсепке өткөндүк белгиси менен);

- эмгек дептерчеси (биринчи жолу жумушка кирип жаткандар — акыркы иш-аракет жөнүндө жашоо жеринен маалымат);
- аскердик билет же каттоо күбөлүгү (аскердик кызматка милдеттүүлөр үчүн);
- жогорку же орто атайын окуу жайын аяктагандыгы жөнүндө диплом же белгилүү жумушту аткаруу укугун берүүчү күбөлүк).



Жумушка кабыл кылуу убагында жумушка кирүүчү жактан мыйзамда көрсөтүлбөгөн документтерди талап кылууга жол коюлбайт.

Ўзбекистон Республикасынын Эмгек кодекси, 80-статья.

Өспүрүмдөр алдындан медициналык текшерүүдөн өткөрүлүп, жумушка кабыл алынат, кийинчерээк алар 18 жашка толгонго чейин мындай текшерүүдөн ар жылы өткөрүлөт. Бул аткарылып жаткан жумуштун алардын ден соолугуна каршы болгон жагымсыз таасирди текшерүү зарылчылыгы менен байланыштуу. Жашы жеткен кызматкер, эгер алар оор жумуштарда же зыяндуу же кооптуу жумуш шарттары менен иште-се ушул максатта ар жыл милдеттүү медициналык текшерүүдөн өтүшөт. Медициналык текшерүү азык-түлүк продукциялары, адамдарды дарылоо, балдарды тарбиялоо жана билим берүү менен иштеген кызматкерлер үчүн да милдеттүү. Бул менен алар кызмат көрсөтүп жаткан жайга келүүчүлөр коопсуздугу кепилденет.



Жумуш берүүчү төмөнкү категорияларга тийиштүү кызматкердин ден соолугунун абалы жөнүндө маалыматтарды талап кылууга милдеттүү:

- 18 жашка толбогондор;
- 60 жашка толгон эркектер, 55 жашка толгон аялдар;
- мүмкүнчүлүгү чектелгендер;
- эмгек шарты ыңгайсыз шарттарда, ошондой эле транспорт менен байланыштуу иштерде жумуштарда иштегендер;
- балдарды дарылоо, тарбиялоо жана билим берүү менен алек болгондордон.

Көрсөтүлгөн абалдарда, иш берүүчү медициналык текшерүүдөн өтпөгөн жакты жумушка кабыл алууга, жумушка орношуп жаткан андан өтүүдөн баш тартууга акысы жок.

ЭМГЕК ДЕПТЕРЧЕСИ

Эмгек дептерчеси кызматкердин эмгек стажын ырастоочу негизги документ.

Эмгек дептерчеси:

- жумушка биринчи жолу кирүүдө — жумуш башталганынан 5 күндөн кечиктирилбестен толтурулат.
- жоголгондо — нускасы жазып берилет (кийинчерээк илгерки жазуулары кайра калыбына келтирилет).

Ага төмөнкү жазуулар киритилет: жумушка кабыл алуу күнү, адистиги, мансабы, сыйлыктар, жумуштан бошотулган күнү, Эмгек кодексинин кайсы статьясы боюнча жумуштан бошотулганы көрсөтүлөт.



СЫНОО МӨӨНӨТҮ

Жумуш берүүчүнүн чечими боюнча кызматкерге тааныштырылып жаткан жумушка жөндөмлүүлүгүн сыноо жөнүндө шарт менен расмий-лештирилиши мүмкүн. Мында анык сыноо мөөнөтү белгиленет. Мыйзам документтери тарабынан эң көп мөөнөт — 3 ай белгиленген. Сыноодо жарабаган жактар жумуштан бошотулат. Эгер кызматкер эмгек келишимин сыноо мөөнөтү шарты менек түзүүдөн баш тартса, анда жумуш берүүчү аны жумушка кабыл алуудан баш тартууга укуктуу.

Сыноо мөөнөтү кызматкерге тапшырылып жаткан жумушка жарактуулугун текшерип көрүү гана эмес, балким ага ошол жумуш туура келбестигин билсе, анда ал жеке демилгеси боюнча, жумуш берүүчүнү үч күн алдын жазма негизде эскертип, жумушту токтотушу мүмкүн.

Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодексинин 84-статьясы 3-катбашына ылайык, иш берүүчү төмөнкү категорияларга тийиштүү жактарга карата сыноо мөөнөтүн белгилешке акылуу эмес:

- боюнда бар аялдарга;
- үч жашка толбогон баласы бар аялдарга;
- ишкана үчүн белгиленген минималдуу иш жайлары эсебинен жумушка жөнөтүлгөн жактарга;
- атайын орто, кесип-өнөр билими мекемелеринин жана жогору окуу жайларынын тийиштүү билим мекемелерини түгөткөн күнүнөн баштап үч жыл ичинде биринчи жолу жумушка кабыл алынганда;
- кызматкер менен алты айга чейин келишим түзүлгөндө.

Убактынча эмгекке жөндөмсүздүк доору жана кызматкер себептүү жумушта болбогон башка доорлор алгачкы сыноо мөөнөтү киритилбейт.

Эгер алгачкы сыноо мөөнөтү түгөгөнүнө чейин тараптардын бири да эмгек келишими бекер кылууну талап кылбаган болсо, келишим күчүндө калат жана мындан кийин аны бекер кылууга жалпы негиздерде жол коюлат.



Тапшырма.

Берилген кырдаалды көрүп чык жана эмгек мыйзамдары нормаларына негизделген түрдө аны чечүүгө аракет кылып көр.

Жагдай.

С. ны 2 айлык сыноо менен котормочу катарында жумушка кабыл алды. Сыноо мөөнөтү аякташына эки күн калганда, ага администрация сыноо мөөнөтүн дагы бир айга узайтырууга чечим кабыл кылынгандыгын жарыялады.

Эки жумадан кийин ишканада котормочу катарында башка кызматкер жумушка кабыл кылынды. С.га болсо сыноо мөөнөтүнө жарабаганы үчүн жумуштан бошотулгандыгы жөнүндө жарыя кылынды.

Бул абалда эмгек мыйзамдуулугу бузулганбы?

Ушул жумуштан бошотуу С. укуктарын бузуу эсептelineби? Эгер ушундай болсо С. өз укуктарын кандай негизде коргой алат?



Билиминди сынап көр!

1. 14 дөн 15 жашка чейин болгон өспүрүмдөргө жумуштардын кайсы түрлөрү аткарууга тыюу салынат?
2. Жумушка кабыл алууда администрацияга кандай документтерди көрсөтүү зэрл?
 - 1) 15 жаштан, 2) 16 дан 18 жашка чейин 3) 18 жаштан?
3. Жашы жете электерди кайсы шарттарда кабыл алууга жол коюлат:
 - 1) 15 жаштан, 2) 16 дан 3) 17 ден 18 жашка чейин
4. Жумушка кабыл кылууда сыноо мөөнөтү кандай максатта белгиленет?
5. Иш берүүчү жумушка кабыл алууда ден соолугу жөнүндө медициналык маалыматнама талап кылышы шартпы?
6. Кайсы абалдарда жумушка кабыл алууну токтотууга жол коюлат?

24-§. ЭМГЕККЕ АКЫ ТӨЛӨӨ ЖАНА ТАРТИП

ЭМГЕККЕ АКЫ ТӨЛӨӨ ЧЕНЕМИН БЕЛГИЛӨӨ

Эмгек келишими шарттары жана эмгек мыйзамдуулугуна байланыштуу ар бир кызматчынын эмгек акы анын жеке эмгек салымы жана сапатына байланыштуу. Мында жынсы, жашы, расасы, улуту жана башкаларга карап эмгек акы ченемдерин ар кандай төмөндөтүүгө тыюу салынат.

Иштеп жаткан квалификациясы же анын мансабы кимдир бирөөнүн анык салымын толук каттоо кыла албайт. Ушул себептүү эмгек үчүн сыйлыктардын анык индивидуалдык ченемдери иш акынын түрдүү системалары жардамында белгиленет.



Иш акы — кызматчыга аткарган жумушу үчүн сыйлык катарында дайыма төлөнө турган, эмгек келишиминде келишкен акча суммасы.

Өзбекстан Республикасында эмгекке акы төлөөнүн эки негизги формасы колдонулат — иштеген убактына жана аткарган жумушуна жараша.

Иштеген убактына жараша көбүнчө иш акы иштеген убакыттан келип чыгып жана орун (мансап) айлыгына жазылуучу кызматчылар эмгегин баалоодо пайдаланылат.

Аткарган жумушуна жараша жумушчулар эмгегин баалоодо ар бир даярдалган жарактуу продукциянын санына жана сапатына жараша төлөөнүүчү акы түшүндүрүлөт.

Эмгек акынын ченеми иш берүүчү менен кызматчы ортосундагы келишим боюнча белгиленет. Мында белгилүү мезгил үчүн иш убакты нормасын иштеп берген жана эмгек тапшырмаларын толук аткарган кызматчынын эмгек акы эмгек мыйзамдары менен белгиленген эң төмөн ченемден аз болушу мүмкүн эмес жана эң көп ченеми кандайдыр бир негизде чектелбейт.

Эмгекке акы төлөө мөөнөттөрү эмгек келишимине кол коюуда келишип алынат, бирок ар жарым айда бир жолунан кем болбостугу шарт.

Эмгек акыны эң төмөн ченемин кошумча төлөөлөр жана кошумча акы жана сыйлыктар менен кызыктыруу негизиндеги башка төлөөлөр кошулбайт.



Он сегиз жашка толбогон жумушчу менен кызматчылардын күндөлүк иш убакты кыскартылган абалдагы эмгегине акы күндөлүк иш убакыты толук болгон тиешелүү категориядагы жумушчу менен кызматчыларга бериле турган ченемде төлөнөт.

Ишканаларда окуудан бош убакта иштеп жаткан окуучулардын эмгегине иштеген убагында карап же иштеп чыгарылган товарларга карап акы төлөнөт.

***Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси,
243-статья.***



2-тапшырма.

Жадыбалды көчүр. Кесиптерди кайсы бир түрүн эмгекке акы төлөөнүн аткарган жумушуна жараша, кайсы бирин болсо иштеген убактына жараша формасында төлөө пайдалуу болушун көрсөтүп, жадыбалды толтур. Өз ой пикириңди далилде.

№	Адистиги	Акы төлөө системасы		Далилдер
		Иштеген убактына жараша	Аткарган жумушуна жараша	
1	Мугалим			
2	Офицант			
3	Куруучу			
4	Кароол			
5	Учуучу			
6	Ишкер			
7	Ишкана жетекчиси			
8	Ресторан ашпазы			
9	Милиция кызматкери			

ЖУМУШ УБАКТЫСЫНАН СЫРТКАРЫ ЖУМУШТАР, ОШОНДОЙ ЭЛЕ ЭС АЛУУ ЖАНА МАЙРАМ КҮНДӨРҮНДӨГҮ ИШТЕР ҮЧҮН АКЫ ТӨЛӨӨНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Эмгек мыйзамдары боюнча майрам күндөрү иштөө катуу тыюу салынат. Бирок иш убактысынан сырткары, дем алуу, жана майрам күндөрү ишке тартууга зарыл болгон жагдайлар пайда болот: жаратылыш кырсыгы же иштеп чыгаруу кырсыгынын алдын алуу же түгөтүү: бактысыз абалдар же мүлк жоголушун алдын алуу зарылчылыгы: ишкананын келечек иши үчүн зарыл болгон тезинен ишти аткаруу, мисалы электр узатуу линиясынын үзүлүшү, электротрансформаторду алмаштыруу зарылчылыгы, нефть кууру же газ куурунун (турбопровод) жараксыз болуп калышы, таш жолдогу көчкү жана башка.



Иш акы төмөнкүс эки эсе ченемде төлөнөт:

- иш убактынан сырткары;
 - дем алуу күндөрү;
 - майрам күндөрү;
- же башка дем алуу күнү (отгул) берүү менен капталышы мүмкүн.

ЭМГЕК ТАРТИБИ

Ишканада эмгек тартибин камсыздоонун зарылдык шарты эмгек жамааты тастыктаган ички тартип эрежелерин белгилей турган анык эмгек тартибин орнотуу эсептелинет. Ошондуктан ар бир кызматчы жумушка киришүүдөн алдын өз укук жана милдеттенмелери менен тааныштырылышы керек.

Негизинен эмгек тартиби эмгекке аң-сезимдүү мамиледе болуу менен негизделет, бирок эмгек мыйзамы документтери күнөлүү кызматчыларга карата тартиптик таасир чараларын белгилениши зарылдыгын да эске салат.

Тартипти бузгандык үчүн жумуш берүүчү тартиптик жаза чараларын колдоого укуктуу. Аны колдоодон мурда жазма негизде түшүнүк каты талап кылынышы керек. Тартиптик жаза тикеден-тике туура эмес кыймыл-аракет аныкталгандан кийин, бирок бул аракет аныкталган күндөн баштап узагы мекен бир ай ичинде колдонулат. Финансылык чарба иштерин ревизиялоо же текшерүү натыйжалары боюнча болуп өткөн күндөн баштап эки жылдан кечиктирилбейт.

Тартиптик жаза берилгиси жөнүндөгү буйрук кызматчыга билдирилип, тилкат алынат.

Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодексинин 181-статьясы Эмгек тартибин бузган үчүн жаза түрлөрү:

- сөгүш;
- штраф — орточо айлык иш акынын 30% дан артык болбогон ченемде (ички тартип эрежелерине ылайык мындан да чоң штраф көздө тутулушу мүмкүн, бирок ал орточо айлык иш акынын 50% дан ашпастыгы шарт);
- эмгек келишимин бекер кылуу.

ТАРТИПТИК ЖАЗАНЫН АМАЛ КЫЛУУ МӨӨНӨТҮ

Тартиптик жазанын амал кылуу мөөнөтү жаза колдонулган күндөн баштап 1 жылдан ашып кетиши мүмкүн эмес. Эгер кызматчы 1 жыл мезгилинде жаңыдан тартиптик жазага тартылбаса, ал тартиптик жазаны албаган эсептелинет.



- жазанын амал кылуу мөөнөтү — 1 жыл (бир жыл өткөндөн соң өз-өзүнөн алып ташталат);
- жазанын мөөнөтүнөн алдын алып таштоо мүмкүн;
- жаза эмгек дептерчесине жана кызматкердин жеке карточкасына киритилбейт;
- ар бир туура эмес аракет үчүн аракет аныкталгандан кийин узагы менен 1 ай ичинде бир гана тартиптик жаза колдонушу мүмкүн;
- тартиптик жаза колдонгондугу жөнүндө буйрук кызматчыга билдирилип, тил кат алынат.



Тартиптик жаза эмгек дептерчесине киргизилбейт, ишканада иштен бошотулгандан кийин кызматчынын жаңы иш ордуна берилбей турган жеке ишинде катталат. Жумуш берүүчү жыл мезгилинде өз демилгеси менен кызматчынын же эмгек жааматынын өтүнүчү менен тартиптик жаза алып салынат.



Эмгек кодексинде көздө тутулбаган тартиптик жазаларды колдонулушу жол берилбейт.

**Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси,
181-статьясынан.**

ЭМГЕК КЕЛИШИМИНДЕ ЖАКТАРДЫН ЖООПКЕРЧИЛИГИ

Кызматчы төмөнкү абалдарда жумуш берүүчүгө ага тикеден-тике жеткирген зыяндарды толук ченемде төлөөгө милдеттүү:

- атайын жазма келишим негизинде ага ишенип тапшырылган кымбат баалуу буюмдарды сакталышын камсыздабагандыгы үчүн;
- документ негизинде алынган кымбат баалуу буюмдардын сакталышын камсыз кылбагандыгы үчүн;
- кастык менен зыян жеткиргенде;
- спирттүү ичимдиктер же уулуу зат таасиринен мастык абалында зыян жеткиргенде;
- кызматчынын сот өкүмү менен аныкталган кылмыштык аракеттери натыйжасында зыян жеткирилгенде;
- коммерциялык сырларды ашкере кылганда.



Он сегиз жашка толбогон кызматчылар кастык менен жеткирилген зыян үчүн, спирттүү ичимдиктен, наркотикалык же уулуу зат таасиринен мастык абалында же кылмыш жасоо натыйжасында жеткирилген зыян үчүн толук материалдык жоопкер болушат.

ЭМГЕК ҮЧҮН КЫЗЫКТЫРУУЛАР

Эмгекке ак ниеттүү мамиледе болгондугу жана иштеги жогорку көрсөткүчтөрү үчүн кызматчыга төмөнкү кошумча кызыктыруу чаралары колдонулушу мүмкүн:

- алкыш жарыялоо;
- сыйлыктар берилиши;
- кымбат баалуу сыйлык менен сыйлоо;
- мамлекеттик сыйлыкка сунуштоо;
- эмгек келишиминде көздө тутулбаган башка кызыктыруу түрлөрү.

ЭМГЕКТЕГИ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИ ҮЧҮН МАМЛЕКЕТТИК СЫЙЛИКТАР

«Шухрат» медалы менен республикада экономиканы, илимди жана маданиятты өнүктүрүү, жаш урпакты патриоттуулук менен улуттук эгемендүүлүк жана коомдук өнүгүү идеяларына берилгендик рухунда тарбиялоо ишинде өзүнүн ак ниеттүү эмгеги менен чоң жетишкендиктерге жетишкен Өзбекстан Республикасы жарандары жана Өзбекстан Республикасы жараны болбогон адамдар сыйланат.



Өзбекстан Республикасы Мыйзамы, 1994- жыл 5-май.

«Мехнат Шухраты» ордени менен экономика жана маданияттын жогорулашына, элдин жыргалчылыгын ашырууга, Өзбекстанда тынчтык менен стабилдүүлүктү сактоого көмөк берген, эмгектеги чоң кызматтары үчүн Өзбекстан Республикасы жарандары сыйланат.



Өзбекстан Республикасы Мыйзамы, 1995-жыл 30-август.



Тапшырмаларды бөлүп ал: кызматчы, уста, цех башчысы. эмгек келишпөөчүлүктөр комиссиясы бири-бириңерге тараптардын ар биринин чечими мыйзамдуу экендигине ишендир.

Устанын уруксаты менен жумушчу Н. түшкү тыныгуудан кийин жумушка чыкпады. Ал мүчө болгон өндүрүп чыгаруу бригадасы өз тапшырмасын аткарбады. Цех буйругу менен Н. ай жыйынтыгы боюнча сыйлыктан ажыратылды.

Бул абалда эмгек мыйзамдуулугу бузулганбы?



Билиминди сынап көр!

1. Өзбекстанда эмгекке акы төлөөнүн кайсы негизги системасы бар? Алар бир-биринен эмнеси менен айырмаланат?
2. Эң төмөн эмгек акынын ченемин белгилөөдө кандай чектөөлөр бар?
3. Эс алуу мемен майрам күндөгү ишке акы кандай төлөнөт?
4. Эмгек мыйзамдарында эмгек үчүн кандай кызыктыруу көздө тутулган?
5. Эмгек тартибин бузганда кызматчыга кандай жаза түрлөрү колдонулат?

25-§. ЖУМУШ УБАКТЫ ЖАНА ЭС АЛУУ УБАКТЫСЫ. ЭМГЕК КЕЛИШИМИН ӨЗГӨРТҮҮ ЖАНА ЖОККО ЧЫГАРУУ

ЖУМУШ УБАКТЫ

Азыркы коомдо жумушчу жана кызматчылыр эмгеги мазмуну жана татаалдыгы менен айырмаланат. Бардык иштеп жаткандардын жумушун кандай бир норма менен өлчөө мүмкүн? Иш убакты ушундай нормалардан бири болуп эсептелинет. Аны тартипке салат экен, мамлекет белгилүү эмгек натыйжаларына жана жумуш убактысы улантылышына карап кызыктыруу өлчөмүн белгилейт жана ошону менен Конституцияга жазылган эс алуу укугунун реалдуулугун камсыздайт.



Жумуш убактысын нормалдуу узактыгы жумасына 40 сааттан апшоого тийиш.

*Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси,
115-статья.*

Жумуш жумасынын түрлөрү:

- 5 күндүк-2 күндүк эс алуу күнү менен;
- 6 күндүк -1 күндүк эс алуу күнү менен.

ЖУМУШ УБАКТЫ

- 6 күндүк жумуш жумасында — күнүнө 7 саат;
- 5 күндүк жумуш жумасында — күнүнө 8 саат;
- 15 тен 16 жашка чейин болгон жактар үчүн — жумасына узагы менен 24 саат;
- 16 дан 18 жашка чейин болгон жактар үчүн — жумасына узагы менен 36 саат;
- жумуш убактысынан сырткары иштер — катары менен 2 күн уланса узагы менен 4 саат;
- катарына 2 смена жумушка тартуута тыюу салынат;
- ыңгайсыз эмгек шарттарындагы жумуштарда — жумасына 36 саат (117- статья);
- майрам (иштебей турган) күндөрү алдындагы жумуштун узактыгы 1 саатка кыскартылат (121-статья);
- Түнкү убактагы жумуш (22.00 ден 06.00 ге чейин) 1 саатка кыскартылат (122-статья).



Тапшырма.

Ишкана жамаатынын 5 күндүк жумуш жумалыгында майрам алдындагы жумуш графигин түз. Ишкана 2 сменада иштейт. Жамаат төмөнкү жаштагы кызматчылардан турат;

15 жашка чейин — 5 адам;

16 жашка чейин — 1 адам;

18 жашка чейин — 12 адам;

30 жаштан жогору — 20 адам.

ЭС АЛУУ УБАКТЫ ЖАНА МАЙРАМ КҮНДӨРҮ

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы боюнча жарандардын эмгек укугу дем алуу укугу менен толтурулат. Эс алуу укугу дегенде кызматчылар эмгек милдеттерин аткаруудан бошотулган жана мындан алар өз ыктыяры боюнча пайдаланышы мүмкүн болгон убакыт түшүнүлөт. Эс алуу укугунун так көрүнүшүнө мыйзам тарабынан белгиленген иш убакты мезгилиндеги тыныгуулар (жумуш башталгандан кийин узактыгы менен 4 сааттан кийин). күндөлүк эс алуу (иш күндөрү жана сменалар арасында); жумалык дем алуу күндөрү, майрам (иштебей турган) күндөрү жана отпуса кирет.



Эс алуу убакты — кызматчы эмгек милдеттерин аткаруудан бош болгон жана андан өз ыктыяры боюнча пайдаланышы мүмкүн болгон убакыт.

Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси, 126-статья.

Эс алуу убакты:

- эс алуу жана тамактануу үчүн тыныгуу (узагы менен 2 саат);
- күндөлүк эс алуу (кеминде 12 саат);
- дем алуу күндөрү (5 күндүк иш жумасында — 2 күн, 6 күндүк жумуш жумалыгында — 1 күн);
- дем алуу күндөрү иштөөгө тыюу салынат (кээ бир кызматчыларлы атайын абалдарда ишке тартууга жол берилет, эмгекке акы 2 эсе ченемде төлөнөт);
- жылдык отпускарлар (эң азы — 15, эн көбү 48 иш күнү);
- майрам күндөрү.

Майрам (иштебей турган) күндөрү;

- 1-январь — Жаңы жыл;
- 8-март — Эл аралык аялдар күнү;
- 21-март — Нооруз күнү;
- 9-май — Эскерүү жана кадырлоо күнү;
- 1-сентябрь — Эгемендүүлүк күнү;
- 1-октябрь — Мугалимдер жана тарбиячылар күнү;
- 8-декабрь — Конституция күнү;
- Орозо айт (Ийд ал-Фитр) диний майрамдын биринчи күнү;
- Курбан айт (Ийд ал-Адха) диний майрамдын биринчи күнү.

ЭМГЕКТИК ЭС АЛУУ



Жылдык негизги отпуску биринчи жумуш жылы үчүн алты ай иштегенден кийин берилет...

Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси, 143-статья.

Төмөнкүлөргө алардын жашы жана ден соолугу абалын эсепке алып, жылдык узайттырылган негизги отпуску берилет:

- он сегиз жашка толбогон жактарга — отуз календарь күн;
- жумуштагы I жана II группадагы мүмкүнчүлүгү чектелгендерге — отуз календарь күн...

Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси, 135-статья.





Төмөнкү маселелерди чечкиле.

1-жагдай.

Ишчи А. түшкү тыныгууга чыкпай жумуш кылгандыгы себептүү жумуштан бир саат мурда кетти. Ишкана администрациясы ага сөгүш жарыя кылды жана сыйлыктан ажыратты.

Бул абалда жумушчунун укуктары бузулганбы?

2-жагдай.

Окуучу Н. отпуска убактында ишке кабыл алынган эле. Авто устакана ээси менен келишими боюнча ишке кабыл алууну официалдуу расмийлештирбеди. Бир ай үчүн иш акы суммасы жөнүндө гана келишип алышты. Бул жөнүндө Н. жана ата-энеси кол койгон келишим түзүлгөн эле. Үч ай мезгилинде, анын ичинде майрам күндөрү жана эс алуу күндөрү Н. чоңдор даражасында иштеди.

Н.нын эмгек укугу бузулдубу?

3-жагдай.

Жумушчу А. 50-мектеп-интернатына жардамчы жумушчу кылып, кабыл алынган эле. Тез арада мектеп боюнча буйрук чыгарылып, ал 3 күн ичинде жумушка себепсиз келбегени үчүн иштен бошотулду. А сотко кайрылды. Сот ишти көрүү мезгилинде бул нерсе аныкталды А. ишке жардамчы жумушчу катарында алынган, чындап күзөтчү милдетин аткарган, ага сменадан кийин эки дем алуу күнү берилиши керек эле.

Ушул абалда эмгек мыйзамдуулугу жалпысынан А.га карата бузулганбы?

ЭМГЕК КЕЛИШИМИНИН ЖОККО ЧЫГАРЫЛЫШЫ

Эмгек кодекси боюнча (99-статья. 1-б.) кызматчы белгилүү мөөнөткө түзүлгөн келишимин да, мөөнөтү түгөнгө чейин мөөнөттүү эмгек келишимин да, эки жума мурда иш берүүчүнү жазма негизде эскертип, жокко чыгарууга акылуу. Эскертүү мөөнөтү аяктаган соң кызматчы ишти токтотууга акылуу, иш берүүчү болсо, кызматчыга эмгек дептерчесин берүүсү жана ал менен эсептешиши шарт. Эгер келишимде аны мөөнөтүнөн мурда жокко чыгаргандыгы үчүн штраф төлөө жөнүндө өз ара милдеттери көздө тутулган болсо, анда иш берүүчү кызматчыдан шартташкан акча суммасын төлөөнү талап кылууга акылуу.



Неустойка (штраф) — мыйзам же келишим менен белгиленген акча суммасы болуп, аны карыз болгондор кредиторго өз мойнуна алган милдеттерди аткарбаганда төлөөгө аргасыз.

Арызды берүү күнү болуп, аны иш берүүчү алган күн эсептелет, эмгек келишими жокко чыгарылышы жөнүндөгү эскертүү мөөнөтү арыз берилген күндөн кийинки күн эсептелинет. Эскертүү мөөнөтү иш күндөрдө эмес, календарь күндөрүндө эсептелинет, б.а. эки жума бул 14 күн болот.

Эгер эскертүү мөөнөтү аяктагандан кийин кызматчы ишти улантса, анда эмгек келишиминин жокко чыгарылышы жөнүндөгү арыз өз күчүн жоготот. Ошону менен бирге кызматчы эскертүү мөөнөтү мезгилинде өзү берген арызды, анын ичинен акыркы иш күнүндө кайтарып алууга акысы бар, жумуш берүүчү болсо мындан ага баш тартууга акысы жок.

Эмгек келишимин жокко чыгаруу негиздерине төмөнкүлөр кирет:

- өз каалоосу боюнча;
- келишим түзүлгөн мөөнөттүн аякталышы;
- жумушчу же кызматчынын аскердик (альтернативдүү) кызматка чакырылышы;
- келишимди администрация демилгеси боюнча жокко чыгаруу;
- кызматчыны анын ыраазылыгы менен башка ишканага өткөрүү;
- кызматчынын мамлекеттик башкаруу мекемесиндеги шайлана турган кызматка өтүшү;
- сот өкүмүнүн мыйзамдык күчкө кириши.



Эмгек келишимин жокко чыгарылышы ишкана боюнча буйрук менен расмийлештирилет. Жумуш берүүчү эмгек келишимин жокко чыгарылган күнү эмгек дептерчесин жана эмгек келишими жокко чыгарылганы жөнүндөгү буйруктун көчүрмө нускасын бериши шарт.

ЭМГЕК КЕЛИШИМИНИН ЖУМУШ БЕРҮҮЧҮНҮН ДЕМИЛГЕСИ МЕНЕН ЖОККО ЧЫГАРЫЛЫШЫ

Эмгек кодекси боюнча (100-статья, 2-б.) төмөндөгү себептердин бар экендиги эмгек келишимин жокко чыгаруунун негиздүү экендигин билдирет.

- иш көлөмүнүн кыскаргандыгы үчүн жумушчулар саны өзгөргөндө;

- жумушчунун квалификациясы жетиштүү болбосо же ден соолугунун жакшы эместигин себептүү аткарып жаткан жумушка ылайыктуу эмес болушу;
- кызматкердин өз эмгек милдеттерин дайыма бузгандыгы;
- кызматчынын өз эмгек милдеттерин бир жолуу катуу негизде бузгандыгы (мындай бузуулар тизмеси ар бир ишканаларда белгиленет);
- орундаштык негизде иштей турган башка кызматчынын жумушка кабыл алынышы менен байланыштуу орундаштар эмгек келишимин жокко чыгаруу;
- мүлк ээсинин алмашышы себептүү ишкана жетекчиси менен түзүлгөн эмгек келишиминин жокко чыгарылгандыгы (ишкананы мамлекет мүлкүнөн жамаат же жеке мүлккө өтүшү);
- кызматкердин пенсия жашына толгондугу, мыйзам документтерине ылайык жашка тийиштүү мамлекеттик пенсия алуу укугу бар богондо.

Эмгек келишиминин жумуш берүүчүнүн кандайдыр бир башка себептери менен жокко чыгарылышы мыйзамсыз болуп эсептелет.



Жагдайлар менен таанышып, бузулган укуктарды ордуна келтирүү жолдорун сунушта.

1-жагдай.

9-класс окуучсу А. сүт заводунда жүк жүктөөчү болуп жумушка кабыл алынды. Сүт салынган кутуну жүктөө учурунда ал тайып кетип, жыгылып түштү, натыйжада идиштердин көпчүлүгү сынды. Сүт заводу администрациясы жеткирилген зыян суммасын А. нын иш акысынан кармап калды.

А. нын ата-энеси акчаларды кайтарууну, ошондой эле ага жумуштан бошотулганы жөнүндө жазуу менен эмгек дептечесин беришин талап кылышты. Кызматчылар бөлүмү муну аткарышпады, ал жашы жете элек жана ага эмгек дептерчеси тутулбайт деп түшүндүрүштү.

Ким туура? Ушул абалда эмгек мыйзамдуулугун кандай бузулуштарына жол берилген?

2-жагдай.

16 жаштагы жумушчу У. дайыма ишканада берилген норманы аткарбады, ушуга байланышгуу администрация профсоюздук уюму алдына аны жумуштан бошотуу маселесин койду. Профсоюз уюму жыйналышы У, ну жумуштан бошотууга макулдук берүү жөнүндөгү чечим кабыл алды жана ал ишкана боюнча чыгарылган буйрукка ылайык жумуштан бошотулду.

Бул абалда эмгек мыйзамдуулугу бузулганбы?

3-жагдай.

Мөмө-жемиш базасы администрациясы мөмө жана жемиштерди жалпы жыйнап терүү доорунда жыйналган продукцияны жүктөө жана түшүрүүгө эс алуу күндөрү жашы жете элек С.ны тартты. Үчүнчү жекшемби күнү С. жумушка чыкпады. жана жумушту себепсиз калтыргандыгы үчүн жумуштан бошотулду.

Ушул абалда эмгек мыйзамдуулугу бузулушуна жол коюлганбы? Жол коюлган болсо, кайсы эрежелери бузулган?



Билиминди сынап көр!

1. Жумуш убакты жана эс алуу убакты түшүнчөлөрүнө эмнелер кирет?
2. Беш жана алты күндүк иш жумасында жумуш убакты канча саатты түзөт?
3. Жашы жете электер ишинин өзгөчөлүгү эмнеде?
4. Республикада кайсы күндөр майрам күндөрү деп белгиленген?
5. Күндөлүк дем алуу канча саатка созулушу керек?
6. Кезектеги эмгек отпусказын берүү өзгөчөлүгү эмнеден турат?
7. Жашы жете электерге эмгек отпусказы берүү өзгөчөлүгү эмнелерден турат?
8. Кайсы абалдарда кызматчыны анын ыраазылыгысыз убактынча башка ишке өткөрүү мүмкүн?
9. Эмгек келишими жокко чыгарылуусуна эмнелер негиз болуп кызмат кылат?
10. Жашы жете электерди жумуштан бошотуунун, өзгөчөлүгү эмнеде?

26-§. ЭМГЕК ЧЫРЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ ТАРТИБИ

ЖЕКЕ ЭМГЕК ЧЫРЛАРЫ ТАРАПТАРЫ ЖАНА МАЗМУНУ

Эмгек чырлары — кызматчылар менен иш берүүчүлөр ортосунда эмгек мыйзамдуулугун колдонуу үстүнөн келип чыккан келишпөөчүлүктөр.

Эмгек келишпөөчүлүктөрүн жеке жана жамааттык келишпөөчүлүктөргө ажыратса болот. Жеке келишпөөчүлүктөрдө болсо бүткүл эмгек жамааты же анын бир бөлүгү укуктары, кызыкчылыктары, өкүлдүктөрү коргоого алынат.

Бузулган эмгек укугун калыбына келтирүү же коргоо максатында эмгек келишпөөчүлүктөрү боюнча иш козготкон жак доо ээси эсептелинет. Жоопкер доо боюнча жоопкерчиликке тартыла турган жак.

ЭМГЕК КЕЛИШПӨӨЧҮЛҮКТӨРҮН КӨРҮП ЧЫГУУЧУ КОМИССИЯЛАР

Бардык жеке келишпөөчүлүктөр эң оболу эмгек келишпөөчүлүктөрү комиссиялары (ЭКК) менен профсоюздук уюм комитетинин кошмо жыйынында көрүп чыгылат. Эгер ЭКК чечими келишпөөчүлүктү жоё албаса, анда чечим үстүнөн сотко арыз кылынат. Доо ээси доо арызын жазма формада район (шаар) сотуна берет. 10 күндүк мөөнөтгө сот чечими үстүнөн жогору туруучу сотко арызданышы мүмкүн. Мыйзам сот чечимин тезинен аткарылышын көздө тутат. ЭКК чечими администрация тарабынан 3 күндүк мөөнөтгө аткарылат.

ЭМГЕК КЕЛИШПӨӨЧҮЛҮКТӨРҮН КӨРҮП ЧЫГУУ ТАРТИБИ

Иш берүүчү менен ишкана эмгек жамааты ортосунда келишпөөчүлүктөр келип чыккан кезде, тараптар өз өкүлдөрүнөн комиссияны калыптандырат, мында келишүүгө жетишпегенде ишти сотко ашырат.

Жеке эмгек келишпөөчүлүктөрүн көрүп чыгуу тартиби эмгек кодекси менен тартипке салынат, эмгек келишпөөчүлүктөрү боюнча иштерди көрүп чыгуу тартиби район (шаар) сотторунда ишке ашырылат жана Жарандык процессуал кодекси боюнча белгиленет.

Ўзбекистон Республикасы мыйзамдуулугунда кызматчылардын эмгек укуктарын бузгандыгы үчүн иш берүүчү жана ишкананын мансаптуу жактары жоопкерчиликке тартылышы көздө тутулган. Иш берүүчүгө кызматчыга зыян жеткиргендик үчүн материалдык жоопкерчилик гана жүктөлүшү мүмкүн. Ишкананын мансаптуу жактары тартиптик, материалдык, административдик, кээ бир абалдарда кылмыштык жоопкерчиликке тартылат.



Тапшырма.

Эмгек келишпөөчүлүгүн чечүү боюнча сотко берилген доо материалдары менен таанышып, эмгек келишпөөчүлүктөр комиссиясы чогулушун өткөр жана чечим чыгар.

10-класс окуучулары Н. жана С. жайкы каникуль убактында курулуш участкасында жардамчы жумушчу катарында жумушка кабыл алынган эле. Бирок бат эле алар эмгек өндүрүмдүүлүгүн төмөндүгү жана эмгек тартибин бузгандыгы үчүн жумуштан бошотулду. Алардын аткара турган иштери тездик менен аткарылышы керек экендиги, ошондой эле келтирилген раствор жана бетон курулуш аянтчасында тез ташып алынышы зарылчылыгы айтылгандыгына карабай, ар күнгү, тактап айтканда ишемби жана жекшемби күндөрү да жуштан эки саат мурда кетип калуулары белгиленип өтүлдү.

Алар менен түзүлгөн эмгек келишиминде алар толук иш күнү иштөөгө макул экендиги жазып коюлган эле. Келишим Н.жана С. алардын ата-энелеринин колдору менен тастыкталган эле.

Н. жана С.нын ата-энелери аларды жумушка кайра алуусун талап кылып, жетекчиси үсгүнөн эмгек келишпөөчүлүктөрү комиссиясына даттануу арызын беришти.

Ошентип, иш материалдарын үйрөнүп эмгек мыйзамдуулугу негиздерин кандай билишинден пайдаланып, маселени чечүүгө аракет кылып көр. Ким туура? Администрациябы? Окуучулардын ата-энесиби? Жоопторунду далилде.

Эмгек келишпөөчүлүктөрү комиссиясы чогулушун өткөрүп жатканда сот ишинде баяндалган далилдерге таян.

ЭМГЕК КЕЛИШПӨЧҮЛҮКТӨРҮ КОМИССИЯСЫ КАТЫШУУЧУЛАРЫНЫН МИЛДЕТТЕРИ

Комиссия төрагасы:

- чогулушту башкарат;
- иш маанисин кабардар кылат;
- доо эси жана жоопкердин ишке тиешелүү кошумча абалдарды аныктайт;
- күбөлөрдү сурак кылат;
- эмгек мыйзамдуулугу жана тараптар пикирин эсепке алып чечим кылат.

Катчы:

- чогулуш баяндамасын (протокол) жүргүзөт;
- эмгек келишпөөчүлүктөрү комиссиясына катышуучулар келген-келбегендигин текшерет.

Доо эси:

- келишпөөчүлүк маанисине тиешелүү көрсөтмөлөр берет;
- бузулган эмгек укугун калыбына келтирүү боюнча талаптар коёт.

Жоопкер (жумуш берүүчүнүн өкүлү):

- акыйкат орнотулушуна тоскоолдук кылбастыкка милдеттүү;
- келишпөөчүлүк маанисин жана келип чыккан каршылыкты чечүүгө тиешелүү өз көз карашын баяндайт.

Адвокат:

- жараян катышуучуларына суроолор берет;
- акыйкатты аныктоо жана келишпөөчүлүктү чечүү үчүн мыйзамда көздө тутулган бардык каражаттардан пайдаланат;
- иштти көргөнгө чейин жана анын уландысында доо эсине зарыл юридикалык жардамды көрсөтөт;
- далилдер жасалма кылынганда мыйзамсыз аракетгер үчүн кылмыштык жоопкерчиликке тартылат.

Эксперт.

- анын алдына коюлган маселе боюнча жазма жыйынтык берүүгө милдеттүү.

Эмгек жамаатынын жетекчиси:

- сотко ушул келишпөөчүлүк боюнча жамаат ой-пикирин баяндайт;
- иш жагдайларды аныктоого жардам берет.

ЖЫЙЫНТЫКТАРДЫ ЧЫГАРУУ

Эмгек келишпөөчүлүктөрү көрүп чыгылылгандан кийин төмөнкү суроолор боюнча аңгеме сабагын өткөр.

Өзүңдү ... (доо ээси, жоопкер, адвокат жана башка) ордунда канчалык эркин туйдуң? Сабактарда алынган билимдер эмгек мыйзамдары боюнча каршы жактар суроолоруна жооп берүүгө жетиштүү болдубу?

Сенинче, эмгек мыйзамдарына ылайык туура чечим кабыл кылдыбы?



Билиминди сынап көр!

1. Эмгек келишими канча мөөнөткө түзүлүшү мүмкүн?
2. Кайсы жаштан ишке кабыл кылууга жол коюлат?
3. Кызматкерлерге эмгек дептерчеси качан ачылышы керек?
4. Жумушка кабыл кылуу жөнүндөгү чечим чыгаруу үчүн эмне негиз болот?
5. Кызматчы өзүнүн иштен бошошу жөнүндө администрацияга нече күн алдын эскертүү керек?
6. Эмгек келишими кайсы учурларда бекер кылынышы мүмкүн?
7. Жумуштан бошогон кызматчыга эмгек дептерчеси жана буйруктун көчүрмөсүнүн нускасы качан берилет?
8. Иш убактысынын эрежедеги мөөнөтү канча?
9. Жумуш убактысы кыскартылган мөөнөттү кимдерге белгилейт?
10. Ыңгайлуулугу жок жумуш шарттарында иштеген жумушчулар жумасына канча саат иштөөсү керек?
11. Кайсы убакыт түнкү убакыт эсептеленет?
12. Жумуш убакыттан тышкары жумуш үчүн канча мөөнөт белгиленет?
13. Майрам күндөрүн санап бер.
14. Жылдык эмгек отпусказы эң кем жана эң көп мөөнөтү канча?
15. Кызматкерге карата кандай жаза чаралары колдонушу мүмкүн?

27-28-§§. АКЫРКЫ КАЙТАЛОО

«Мамлекет жана укуктун негиздери» окуу китебин үйрөнүүдө юридикалык терминдерди кандай билип алганыңды текшер. Жоопторуна кыйналсаң, көрсөтүлгөн беттердеги окуу китебин дагы бир жолу окуп чык.

Акseptтеш	67	Тартиптик жаза	119
Апатрид	30	Иш акы	116
Бириккен Улуттар Уюму	17	Жумуш убакты	122
Контракттар	60	Жумушка кабыл алуу	
Контракттардын чыныгы		белгилери	108
эместиги	60	Керектөөчү	74
БУУ нун Балдар Фонду	20	Керектөөчүлөр укуктарын коргоо	81
Балдар укуктары тууралуу		Конституция	10
Конвенция	24	Конституциялык укук	32
Жарандардын милдеттенмелери	39	Конституциялык принциптер	33
Жарандык	22	Конституциялык система	32
Жарандардын укуктук булактары	54	Административдик укук	
Жарандык укугу	54	субъекттери	43
Аракеттер стратегиясы	15	Административдик укук	42
Укуктук мамлекет	30	Административдик жаза	49
Укуктук жарамдуулук	57	Административдик жазанын	
Укуктук маданият	7	максаты	50
Укуктук үй-бүлө	14	Административдик мажбурлоо	48
Укуктук аң-сезим	7	Административдик ийри аракет	48
Адам укуктары бүткүл үйнөлүк		Эмгек дептерчеси	113
декларациясы	20, 26	Эмгек укугу	99
Гумандуулук пиринциби	37	Эмгектик тартип	118
Интеллектуалдык мүлк	85	Эмгек келишими шарттары	105

Эмгек келишими	104	Оферта	67
Эмгек отпусчасы	124	Сыноо мөөнөтү	114
Эмгек туурасындагы		Саясий укуктар жана	
мыйзамдардын милдеттери	100	милдеттер	38
Эмгек үчүн сыйлануу	120	Өкүлдүк	61
Эмгекке тиешелүү мамилелер		Эл акимчилиги	37
субъекттери	101	Эл аралык укук функциялары	11
Эмгекке тиешелүү мамилелер		Эл аралык укук	10
субъекттери	101	Эл аралык укуктук мамилелер	
Эмгекке тиешелүү мамилелер	99	жана алардын принциптери	69
Эмгекке тиешелүү мамилелер	101	Эл аралык мамилелер	12
Эмгекти укуктук тартипке салуу	98	Эл аралык жалпы укук	13
Авторлук укугу	88	Эл аралык келишим	10
Авторлук келишими	89	Кайрымдуулук	69
Мүлк укугу	63	Өзбекстан Республикасынын	
Мүлк	63	Конституциялык системасы	33
Мамиле жарамдуулугу	57	Жеке укук	13
Ылайыкташтыруу сертификаты	76		

ЮРИДИКАЛЫК ТЕРМИНДЕР СӨЗДҮГҮ

Адвокат — юридикалык жана жеке жактарга профессионалдык укуктук жардам көрсөтүүчү жаран.

Адам укуктары — адамдын мамлекетке караганда укуктук абалын мүнөздөөчү түшүнчө, анын коом турмушунун экономикалык, социалдык жана маданий тармактардагы мүмкүнчүлүктөрү.

Айлекерлик — уурлуктун зордукка негизделген формаларынан бири, зордукка негизделген формага негизделбеген формаларынан бири.

Айыпсыздык презумпсиясы — айыбы сот тарабынан далилдеп берилгенче айыпталуучу же соттолуучу айыпсыз деп эсептелинуучү эреже.

Айыпталуучу — мыйзамда белгиленген тартипте аны айыпталуучу түрүндө жоопкерчиликке тартууга чечим чыгарылган жак. Сот убагында айыпталуучу соттолуучу деп, өкүм чыгаргандан кийин болсо — айыпкер деп аталат.

Акарат кылуу — кишинин аброюу жана кадыр-кымбатын, адепсиз формада кемсинтүүдө көрүнгөн кылмыш.

Акылы жарамдуулук — рухий соо адамдын нормалдуу абалы болуп, өз аракеттерине баа бере албастык жана аларды башкара алуу жөндөмдүүлүгүндө өз көрүнүшүн табат.

Акылы чектелгендик — психикалык оору абалы же акылы чектелгендик менен шартталган, жактын өз аракеттерине баа бере албастыгы же коомдук кооптуу кылмыш кылган учурда аларды башкарып болбостук.

Амнистия (грекче *amnestia* — унуткаруу, кечирүү) — кылмыш кылгандарды жазадан азат кылуу же аны жумшатуу.

Апатриддер (а... + грекче *patris* (мекен) — мекенсиз) — жарандыгы болбогон жактар.

Апелляция — сот чечими үстүнөн арыз кылуу формаларынан бири, мында ишти экинчи инстансия соту жактардын арызы боюнча көрүп чыгылат.

Аффект (лат. *affectus* — көңүл туюму, сезим) — адамдын аз мөөнөттөгү ачуулануу абалы, ал күчтүү кечинмелер жана өз аракеттери үстүнөн күзөтүүнү азайышы менен мүнөздөлөт.

Багым — башка жактан (же жактардан) толук материалдык жардам же дайыма материалдык жардам алуучу жак.

Баскынчылык — жабыркоочуга карата зордук иштетилиши коркутуу менен башкалар мал-мүлкүн талап-тоноо максатында аракет.

Вандализм — материалдык жана маданий байлыктарды маанисиз жок кылуу, коомдук мекемелерди булгоо, мүлктү жараксыз кылуу.

Виза (лат. *visa* — Көздөн кечирилген) — паспорттогу белги, мамлекеттен келүү, чыгуу, аймак аркылуу өтүшкө же жашоого уруксатын билдирет.

Декларация (латынча. *declaratio* — жарыя) — 1) сунуш күчүнө ээ болгон укуктук күчгө ээ болгон укуктук документ; 2) бажыкана декларациясы — байлык (кымбаттуулук)тарды чек ара аркылуу алып өтүүдө түзүлө турган алардын тизмеси; 3) салык декларациясы — жактын салыктарды төлөө үчүн өз киреше көлөмү туурасындагы эскертме.

Дискриминация (лат. *discriminatio* — парктоо) — мамлект, юридик же жеке юридикалык жактарынын укуктарын кемсинтүү, басынтуу.

Доомат — атайын башка жаранга жалган-жалаа таратуу.

Доочу — өзүнүн бузулган же талашылган укугун коргоо үчүн сотко кайрылган жак (юридикалык же жеке жак).

Жабыркаган — кылмыш жолу менен руханий, жеке же материалдык зыян жеткирилген жак.

Жашы жетпегендер — Өзбекстан Республикасынын мыйзам документтерине ылайык 18 жашка жетпеген жактар.

Жеке жак — жарандык укугу субъекти катарында жеке алынган жаран.

Зат — жарандык укукта — мүлк объекти.

Иммунитет (лат. *immunitas* — бир нерседен азат кылуу) — мамлекетте алардын кол тийгистиги туюнтулган жеке абройду ээлеген жактарга берилүүчү кылынган айрым жалпы мыйзамдарга баш ийбестик абсолюттук укугу (депутаттык, дипломаттык иммунитет).

Интеллектуалдык мүлк — чыгармачылык иш-аракет натыйжаларына тийиштүү атайын укуктардын жыйнагы.

Ишсиздер — иш жана иш акысына ээ болбогон, өздөрүнө туура келүүчү жумушту издөө максатында жумуш табууга көмөктөшүү кызматында тизмеге алынган жана жумушка кирүүгө даяр болгон эмгекке жарамдуу жарандар.

Кармоо, кармап туруу, камак — кылмыш кылганда күмөндөлгөн жаранга карата колдонулган, кармалган адамдын кылмышка байланыштуулугун аныктоо жана аны камакка алуу мүмкүндүгү маселесин чечүү максатында, 72 сааттан ашпаган кыска мөөнөттүү мажбурлоо чарасы.

Кассация — азырынча күчкө кирбеген сот чечими же өкүм үстүнөн жогорку сотко арыз кылуу.

Кастык — аракеттердин социалдык кооптуулугу жана укукка каршылыгын аныктоо.

Качкын — ага карата зордукка кабылган чыныгы кооптуулугу тууралуу өзүнүн тургун жайын таштап, башка мамлекет аймагында жашоого милдеттүү болгон жарандыгы жок адам.

Керээз — жаран өзүнүн мүлкүн мураскорлоруна өткөрүү жөнүндөгү керээз сөзү жазылган документ.

Компенсация (лат. *compensatio* — төлөө) — жарандык-укуктук милдеттенмелер бузулушу натыйжасында пайда болгон зыяндарды (буюм жоголушу, товарларды өз убагында жеткирип берилбестиги ж.б) төлөө.

Конвенция (лат. *conventio* — келишүү) — өкүмөттөр даражасында түзүлгөн эл аралык келишим аттарынан бири.

Коркунуч — кишилер үстүнөн рухий зордук кылуу түрлөрүнөн бири.

Коррупция — саясат же мамлекет башкаруусу тармагындагы кылмыштык иш-аракет: мансаптуу жактардын аларга ишенип тапшырылган укуктардан жеке кызыкчылык үчүн пайдалануу (паракордук, кызмат абалынан пайдалануу).

Көз боёмочулук — зордук иштетүү коркутуу менен мал-мүлктү (же мүлккө болгон укугун) берилишин талап кылуучу рекет, кылмыш.

Күбө — ушул ишке тиешелүү аныкталышы керек болгон кандайдыр абалдар ага белгилүү болушу мүмкүн болгон жак.

Мүлк — кайсыдыр бир кишинин мүлкү болгон байлыктары (кымбаттуулуктар).

Мүлк чектөө — мүлктү каттоо жана аны өздүккө алууну чектөө.

Мамиле жарамдуулугу — жарандын өз аракеттери менен укуктарын алуу жана максатка ашыруу, өзү үчүн жарандык милдеттерин жаратуу жана аларды аткаруу жарамдуулугу.

Мүнөз — коомдо калыптанган ахлак жана укук нормаларына ылайык адамдардын кыймыл-аракеттеринин үзгүлтүксүз тартиби.

Мыйзам күчүнө ээ болгон документ — мамлекет бийлиги мекемелери мамлекет бийлиги мекемелеринин мыйзамга караганда азыраак, бирок мыйзам күчүнө ээ болгон укуктук документ.

Натурлизация — чет элдик жакты анын арызына ылайык жарандыкка кабыл алуу.

- Оферта** (лат. *offertus* — чакырылган) — белгилүү жакка контракт түзүү тууралуу кылынган расмий сунуш, мында аны түзүү үчүн зарыл болгон бардык шарттар көрсөтүлгөн.
- Өкүм** — сот тарабынан соттолуучунун айыбы бар экендиги же ага карата жаза колдоо же колдобостук маселеси боюнча чыгарылган чечим.
- Салт** — узак мөөнөттүү социалдык практикада калыптанган салттар бекемделген аракеттер формасы. Мамлекет пайда болушу менен традициялык укук булагына айланат жана ага баш ийүү мамлекеттин мажбурлоосу менен камсыздалат.
- Соттоо иштерин жүргүзүү ачыктыгы** — соттоо иштерин жүргүзүү эрежеси, бардык соттордо соттоо иштерин ачык алып барууну көздө тутат.
- Суверенитет** (фр. *souverainet* — жогорку бийлик) — мамлекеттин мамлекет ичинде үстөмдүүлүгү жана анын тышкы мамилелеринде эркиндиги.
- Сүрүштүрүү** — кылмыштарды алгачкы териштирүү-текшерүү формаларынан бири (алгачкы тергөө менен бир катарда).
- Талоончулук** — мүлктү ачыктан-ачык уурдоо.
- Террор** (лат. *terror* — коркуу, катаал) — кандайдыр максатка жетишүү максатында укукка каршы аракеттер (киши өлтүрүү, диверсиялар ж. б) жыйнак.
- Терс аракет** — тартиптик же административдик жоопкерчиликке себеп болуучу укукка каршы аракет.
- Тинтүү** — кылмыш ишине тиешелүү факт-далилдерди алууга багытталган тергөө аракеттери.
- Укук** — мамлекет тарабынан бүткүл коомчулук боюнча коргоо кылуучу жалпы милдеттүү нормалар системасы.

Укук бузуучулук — кандайдыр укук эрежелерин бузуучу ар кандай аракеттер.

Укуктук жарамдуулук — жактын ушул мамлекет укугу жол коюла турган жарандык укуктары жана милдеттерин туюнтулуучу жарамдуулук.

Укуктук норма — мамлекет белгилөөчү жана анын аткарылышын атайын бийлик мекемелери (сот, ички иштер мекемелери) жардамында камсыздоочу аракеттердин жалпы милдеттүү эрежелери.

Эмансипация — жарандык укукта — жашы жетпегенди толук мамилеге ылайыктуу деп жарыя кылуу.

Юридикалык жак — өз мүлкүндө жеке мүлкү болгон жана өз милдеттенмелерине ошол мүлк менен жооп берген мекеме.

Юриспруденсия (лат. *jurus*) — укук таануу, сот мекемелеринин чечим чыгаруу укугу тууралуу илимдер жыйнагы, укук таануучулардын практикалык иш-аракети.

MAЗМУНУ

Окуучуларга.....	3
------------------	---

I-БӨЛҮМ. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ — ЭЛ АРАЛЫК УКУК СУБЪЕКТИСИ

1-§. Укук — адам жана мамлекет мамилелеринин бекем негизи	4
2-§. Эл аралык укук	10
3-§. Бириккен Улуттар Уюмунун максат жана милдеттери	17
4-§. Өзбекстан Республикасы жарандыгы	22
5-§. Адам укугу жана эркиндиктерин коргоо механизими	25

II-БӨЛҮМ. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК НЕГИЗДЕРИ

6-§. Мамлекетте мыйзам үстөмдүүлүгү.....	28
7-§. Өзбекстан Республикасы Конституциялык системасынын не- гиздери	31
8-§. Гумандуулук принциби. Өзбекстан Республикасынын Консти- туциялык системасынын негизи	36

III-БӨЛҮМ. АДМИНИСТРАТИВДИК УКУК НЕГИЗДЕРИ

9-§. Өзбекстан Республикасында административдик укук	41
10-§. Административдик укук бузуучулук жана административдик жоопкерчилик	46
11-§. Административдик жаза жана анын түрлөрү	49

IV-БӨЛҮМ.

ЖАРАНДЫК УКУГУ НЕГИЗДЕРИ

12-§. Өзбекстан Республикасында жарандык укугу	53
13-§. Контракттарга коюлган талаптар жана өкүлдүк	59
14-§. Мүлк укугу жана башка негизги укуктар	63

15-§. Жарандык-укуктук келишимдердин шарттары	66
16-§. Керектөөчүлөрдүн укуктары жана милдеттенмелери	74
17-§. Өндүрүүчү тарабынан товар сапатына берилген кепилдик	79
18-§. Интеллектуалдык мүлк укугу	85
19-§. Жарандык иштин сотто көрүп чыгылуу баскычтары	91

V-БӨЛҮМ.

ЭМГЕК УКУГУ НЕГИЗДЕРИ

20-§. Эмгекке тийиштүү мамилелер.....	97
21-§. Жумушка кабыл алуу	104
22-§. Эмгекти коргоого алуу	108
23-§. Жумушка кабыл кылынганда документтерди расмийлештирүү ..	111
24-§. Эмгекке акы төлөө жана тартип	116
25-§. Жумуш убакты жана эс алуу убактысы. Эмгек келишимин өзгөртүү жана жокко чыгаруу.....	122
26-§. Эмгек чырлары жана аларды чечүү тартиби	129
27-28-§§. Акыркы кайталоо	133
Юридикалык терминдер сөздүгү	135

Kostetskiy Vasiliy Anufrievich

O'quv nashri

«Davlat va huquq asoslari»

O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi o'quvchilari uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Birinchii nashr

Toshkent — «Yangiyo'l poligraf servis» — 2017
Басманын лицензиясы AI №185, 10.05.2011 ж.

Которгондор — Б. Асанов
Редактору — Н. Дўстов
Тех.редактору — М. Риксиев

Оригинал-макеттен басууга уруксат берилди 25.12.2017.

Форматы 70x90^{1/16}.

«Times New Roman» гарнитурасы. Офсеттик кагаз.

Офсеттик ыкмада басылды.

Басма табагы 9,0. Шарттуу б.т. 10,53.

Нускасы 788. Буюртма № 4954.

«Sharq» БПАК басмаканасында басылды.
100000, Ташкент ш., Buyuk Turon көчөсү, 41.

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты жана фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебинин алган кездеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылып жаткандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын соңунда кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкүчө баалоо критерийлери боюнча толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыраган эмес. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу-сызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эскирген, бир аз чийилген, четтери жыртылган, окуу китеби негизги бөлүгүнөн бир аз ажыраган, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же бүтүндөй жок, канааттандырарлыксыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип, боёп ташталган. Окуу китеби жараксыз.